

İSLAM İKTİSAT DÜŞÜNCESİNİN KUR'AN'DAKİ TEMELLERİ

Doç. Dr. Ali Rıza Gül

I. GİRİŞ

İktisat kelimesi, Arapça kasd (Ka-Sa-De) kökünden türetilmiştir. Kasd kelimesi lügatte, "yolun doğru olmasını, hem sözde, hem fiilde itidalli ve adaletli olmayı, ifrat ve tefritten uzak bulunmayı, israf ve cimrilikten uzak durmayı, tasarruflu ve tutumlu olmayı, isabet etmeyi, bir şeye niyet etmeyi ve yönelmeyi" ifade eder. Mesela, Arap dilinde "tarîkun kasdun" terkibi doğru yol anlamında kullanılır. Araplar vücudu ne iri, ne de zayıf olan mutedil kişiye "racül kasd" derler.¹ Gerek kasd (kasıt) kelimesi, gerekse bu kelimelerden türetilen maksad (maksat) ve maksûd (maksut) kelimeleri, Arap dilindeki anlamlarını büyük ölçüde muhafaza ederek Türkçe'ye geçmiştir.² İktisâd kelimesi ise, "itidal üzere hareket etmek, ifrat ve tefritten, israf ve cimrilikten uzak durmak, tutumlu olmak" anlamlarına gelir.³ Bu anlamlarıyla kelime Türkçe'mizde de kullanılmaktadır.⁴

Batı'da ekonomi ilmi doğuncaya kadar iktisat kelimesi, insanın davranış biçimlerinden iktisadi faaliyetlerine, genel dini yaşayışından iman konularına varıncaya kadar her hususta mutedil olmasını, israf ile taksir arasında ifrat ve tefritten uzak orta yolu takip etmesini kapsayacak kadar geniş

bir yelpazede sözlük anlamıyla kullanılmış, günümüzdeki anlamıyla teknik bir terim olarak kullanılmamıştır.⁵ Kelimenin geleneksel anlamını İbn Kayyim (ö. 751/1350) gayet güzel özetlemiştir. Onun verdiği bilgilere göre iktisat, cimriliğin zıt anlamıdır, iki güzel huy olan adalet ve hikmetten doğar. Kişi, adaletle, hiç harcamama (men') ile savurganlık hususlarında itidali yakalar; hikmetle de bunların her birini uygun konumuna yerleştirir. Böylece, bu iki kötü huy arasında orta bir yol olan iktisat ortaya çıkar.⁶ Batı'da ekonomi ilmi doğduktan sonra, harcamalarda ve mali işlerde mutedil bir yol izlemeyi ifade etmesi sebebiyle iktisat kelimesi, "ekonomi" kavramının karşılığı olarak kullanılmış ve kavramlaşmıştır.⁷

Fakat bunun, iktisat kavramı ortaya çıkmadan önce yaşamış olan Müslüman entellektüellerin iktisatla ilgili görüşler ve nazariyeler ileri sürmedikleri anlamı taşımadığını belirtmeliyiz. İslam âlimleri ve mütefekkirleri iktisat alanlarıyla ilgili ayet ve hadisleri yorumlarken, elbette görüşlerini beyan etmişlerdir. Alışveriş, şirket, ariyet, zekât, kazanç yolları (kesb, mekâsib), faiz (ribâ) gibi bahisler fıkıh kitaplarının önemli bölümlerini oluşturmuştur. Müslümanların, ismen olmasa bile muhteva olarak iktisadi konularla ilgili değerli fikirleri bugün artık çeşitli ilmi araştırmalarla ortaya konmuştur.⁸ İktisatla ilgili pek çok konu, ahlak kitaplarında israf, cimrilik gibi müstakil başlıklar halinde veya ilm-i ahlak (huylar hakkında bilgi), ilm-i tedbîr-i menzil (ev idaresi hakkında bilgi) ve ilm-i tedbîr-i medîne (şehir idaresi hakkında bilgi) bölümleri içerisinde işlenmiştir.⁹ Dahası, İslam âlimlerinden ve mütefekkirlerinden bir kısmı iktisadi konularla ilgili müstakil eserler telif etmişlerdir. Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) Kitâbü'l-harâc'ı,¹⁰ Câhız'ın (ö. 250/864) Kitabu't-tabassur bi't-ticâra'sı,¹¹ Ebû Bekir Hallâl'in (ö. 311/923) el-Hass alâ et-ticâra'sı,¹² Hicrî altıncı ve yedinci asırlarda yaşamış Ebu'l-fadl ed-Dimaşkî'nin Kitâbü'l-işâra ilâ mehâsini't-ticâra'sı,¹³ ve Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) Kitâbü'l-emvâl'i,¹⁴ bunlardan sadece birkaçıdır.¹⁵

Biz, İslam tarihi boyunca ortaya çıkan bu görüşlerin ve külliyatın tamamını bu araştırmamızda ele alacak değiliz. Fakat bu fikirlerin ve eserlerin büyük çoğunluğunun Kur'an'dan esinlenilerek oluşturulduğunda şüphe yoktur. Çünkü çok sayıda ayette iktisat alanına doğrudan veya dolaylı olarak temas edilmektedir. Bu ayetlerde sıklıkla değinilen, mülkiyet, kazanç, faiz, borç, yardımlaşma, israf gibi konular Kur'an'la iktisat bilimi arasındaki kesişim alanlarını oluşturmaktadır. Bu ayetlerin iktisat alanına hangi katkıları yaptığını, iktisadî faaliyetlerde bulunan insandan neler talep

ettiğini, bu faaliyetlerle ilgili hangi ilke ve düzenlemeleri getirdiğini ortaya koymak, iktisat bilimi açısından olduğu kadar, hatta daha fazla, Kur'an ve tefsir ilmi açısından da önemlidir. Fakat biz bunların hepsini bir makaleye sığdırma imkânına sahip değiliz.

Söz bu noktaya gelmişken, araştırma metodumuz hakkında bir hususa kısaca dikkat çekmemiz gerekiyor: Araştırmamız, şu ana kadar yapılan çalışmaları özetlemek gibi bir amaç taşımamaktadır. Amacımız, konumuzla ilgili gördüğümüz ayetlerden hareketle, İslam iktisat düşüncesinin Kur'an'daki temellerini iktisat biliminden de yararlanarak ortaya koymaktır. Dolayısıyla, düşünsel boyuttan ziyade iktisadi uygulamalarla doğrudan ilgili olan faiz, zekât gibi kavramlara, bütün önemlerine rağmen, araştırmamızda başlıklar halinde yer veremeyeceğiz; bunun yerine kendilerine yalnızca ele alacağımız kavramlarla ilişkileri nispetinde değinebileceğiz. Keza, dürüstlük, dayanışma, yardımlaşma, adalet gibi ilkeleri de açıklama yoluna gitmeyeceğiz. Çünkü araştırma konumuzu oluşturan kavramlar, anılan ilke ve kavramların daha gerisinde, daha temelde yer alan, bunlara akli ve dini temeller kazandıran, İslam iktisat düşüncesini sistematik bir biçimde temellendiren ve yöneten kurucu kavramlar, yani düşünsel referans alanı olacaktır. Fakat araştırmamıza temel oluşturması bakımından, Kur'an ile iktisat bilimi, hassaten İslam iktisadı arasındaki ilişkiyi ele almamızın da yerinde olacağını düşünüyoruz.

II. İKTİSAT BİLİMİ VE KUR'ÂN'DAKİ KARŞILIĞI

Kur'an insan hayatını bireysel ve toplumsal olarak düzenleme amacı taşıyan bilim alanlarıyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili kutsal bir kitaptır. Bu bağlamda diğer birçok alanla olduğu gibi, iktisat alanıyla da ilgisi vardır. Araştırmamızın bu bölümünde biz, bir yandan bu ilişkiyi ortaya koyarken, diğer yandan da bu ilişkinin metodolojisini tespit etmeye çalışacağız. Son olarak da bu ilişkinin temelini oluşturan ayetlerden hareketle gündemimize gelen İslam iktisadının iktisadi anlamda bir sistem olup olmadığını tartışacağız.

a. Kur'ân'ın İktisatla İlişkisi ve İslam İktisadı Kavramı

İktisat (ekonomi) bilimini belli bir tarife sığdırmak zordur; zira bu bilim dalını, değişik açılardan farklı şekillerde tarif etmek mümkündür. Mesela iktisat; servetin incelenmesidir; insanlığın istihlâk (tüketim) ve istihsal

(üretim) faaliyetlerini nasıl düzenlediğini inceleyen bir bilimdir; bir insan topluluğundaki veya bir ülkedeki üretim-dağıtım ve servetlerin tüketim durumları ile ilgili olguların tümüdür.¹⁶ Fakat en yaygın tarife göre iktisat, "kıt kaynakların nasıl dağıtıldığını ve üretilen malların hangi şartlarda mübadele edildiğini araştıran bilim dalıdır."¹⁷ Biraz daha ayrıntılı bir tanımla iktisat, insanların ve toplumların para kullanarak veya kullanmadan zaman içinde çeşitli malları üretmek ve bunları bugün ve gelecekte tüketilmek üzere toplumdaki fertler arasında bölüştürülmek için kıt kaynakları kullanmak konusundaki tercihleri inceleyen bilim dalına verilen isimdir. Bu tarifte insan ihtiyaçlarının sonsuz, bu ihtiyaçları karşılamak için kullanılan kaynakların ise kıt olduğu varsayılmaktadır.¹⁸

Zikrettiğimiz bu tariflerin ilklerinde –ki, benzer başka tarifler de mevcuttur– insan unsurunun ve duygularının büyük ölçüde ihmal edildiği, iktisadi hayata ekseriyetle matematiksel ifadelerle bakıldığı hissedilmektedir. Oysa insan basit ve mekanik bir varlıktan ibaret değildir; bilakis o, üretim, tüketim, girişim, yatırım gibi süreçlerde kararlar veren, alternatifler arasından tercihler yapan, dahası, bilgi, görgü, duygu ve düşünceleriyle iktisat alanının bütünü şekillendiren, yöneten ve yönlendiren önemli bir varlıktır. Fert psikolojisi, ahlâk, örf ve âdetler, sosyal felsefe ve sosyal düzen, onun karar ve tercih mekanizması üzerinde etkili olan amiller arasında yer almaktadır.¹⁹ Bu amiller üzerinde dinin büyük bir etkiye sahip olduğu inkâr edilemez. Müslüman toplumlarda bu faktörlerin kurucu ögesi İslam'dır. İslam, en ümitsiz anlarda bile bireyin moralini yükseltir; ahlâkını güzelleştirir; toplumun örf, adet ve geleneklerine kaynaklık eder; sosyal hayatın barış ve huzur içinde yaşanmasını sağlayan temel ilkeler koyar. Bu özellikleriyle İslam, insanın iktisadi karar ve tercihlerini yöneten mekanizmanın en temel unsuru haline gelir.

İnsan ihtiyaçlarının sonsuz, bu ihtiyaçları karşılamak için kullanılan kaynakların ise kıt olduğu varsayımından hareket eden ekonomi tariflerinde ise, tabiattaki kaynakların ve imkânların sınırlı olduğunun görmezlikten gelindiği anlaşılmaktadır. İktisat anlayışının temeline üretim yerleştirildiği için de insanların tüketime yönelmeleri –ihtiyaçları olsun veya olmasın– olabildiğince teşvik edilmektedir. Yine üretimi artırmak amacıyla, gerekirse yapay ihtiyaçlar ihdas etmek, kredi ve veresiye gibi kolaylaştırıcılar kullanılarak ihtiyaç dışı tüketim yapmaya yöneltmek, lüks ve prestij mallarının tüketimini özendirmek ve yanıltıcı reklama başvurmak da zaman zaman başvurulan yöntemlerdendir. Üretmek için tüketmek

diye formülleştirebileceğimiz bu döngüye teslim olan bir ekonomik sistemde, bireyler çılgın birer tüketiciye, toplumlar da tam bir tüketim toplumuna dönüşmekte, Ivan Illich'in tabiriyle, adeta bir tüketim köleliği oluşmaktadır.²⁰ Biraz daha hafifletilmiş bir ifadeyle, tüketim çılgınlığı diye de isimlendirebileceğimiz bu durum, sonuçta, insani ve ahlâkî değerlerden uzaklaşmış, çıkarından başka neredeyse hiçbir şey düşünmeyen, yoksulluk olgusuna karşı duyarsız ekonomik insanı (homo economicus) ortaya çıkarmaktadır ki, bunun insan doğasının vahşileşmesi anlamına geldiğinde şüphe yoktur.

İhtiyaçların sonsuzluğu düşüncesi, insan ihtiyaçları için bir meşruiyet çerçevesi çizilmesinin önüne ciddi engeller çıkarmakta, kanunun bu konuda getirdiği sınırlamaların uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Bu yüzden insanın ihtiyaçlarıyla bu ihtiyaçları giderecek mal ve hizmetler arasında bir gerilim bulunduğu, iktisat biliminin hareket noktasının da burası olması gerektiği tarzındaki bakış açısının gözden geçirilmesinde yarar vardır.²¹ Çünkü ihtiyaçlar sonsuz kabul edildiğinde, üretim tarzının da, ister istemez, buna göre kurulması gerekiyor. Böyle bir anlayışla üretim yapıldığında ise, kaynakların hor kullanılması, israf edilmesi, üretilen malların satılabilmesi için sade yaşam, kanaatkârlık, mutedil tüketim gibi kavramların görmezden gelinmesi kaçınılmaz hale geliyor. Bunların toplum için sıkıntılı ve zararlı sonuçlar doğuracağı aşikârdır.

Konvansiyonel iktisat anlayışlarına yönelttiğimiz bu eleştiriler, iktisadi faaliyetlerde insani ve ahlâkî değerlerin gerekliliğini gözler önüne sermektedir. İnsan kavramına anlam kazandıran bu değerleri dışlayan bir iktisat bilimi yine bu eleştiriler doğrultusunda, iktisat bilimini yeniden tanımlamanın ve kuruluş felsefesini yeniden kurgulamanın artık bir zaruret haline geldiğini söyleyebiliriz. İslam iktisadı tabirinin biraz da böyle bir ihtiyaçtan doğduğunu düşünebiliriz. İslam ekonomisi alanında eser veren araştırmacıların, iktisat bilimini farklı gerekçelerle değişik biçimlerde tarif ettiklerine şahit oluyoruz. Bununla birlikte onların tariflerinin ortak paydası pek tabii ki, İslam'dır. Diğer bir anlatımla, bu araştırmacıların hepsi de İslam noktainazarından hareketle iktisat bilimine ilişkin tariflerini geliştirmeye çalışmışlardır. A. Mannan'a göre İslam ekonomisi, İslâmî değerlerden esinlenen toplumun iktisadî sorunlarını inceleyen bir ilimdir.²² Araştırmacıların açıklamalarını esas alarak İslam açısından iktisadı daha ayrıntılı biçimde tarif edebiliriz: İktisat; kişilerin, toplumların ve devletlerin, ihtiyaçlarını en az harcamayla karşılamak maksadıyla kıt kaynakları yönet-

mede, işletmede, onlardan faydalanmada ve onları paylaşmada İslami esaslar doğrultusunda takip etmeleri gereken yolları en geniş biçimiyle araştıran bir bilim dalıdır.²³

Kuran-ı Kerim'de iktisâd kelimesi değil, ama ortaç biçimi geçmektedir. Keza, bu kelimenin kökü olan kasd lafzı ile bunun fiil ve ortaç biçimi de kullanılmaktadır. Kasd kelimesi, lügat manasına uygun olarak, Kuran'da ifrat ve tefritten uzak olma durumunu ifadelendirmektedir:²⁴ Yolun doğrusunu (kasdu's-sebîl) [açıklamak] Allah'a aittir.²⁵ Yürüyüşünde ölçülü ol (vaksid).²⁶ Aynı kelimenin ortaç biçimi de Müslümanlarla birlikte Tebuk seferine çıkmayan münafıkların ruh hallerini tasvir eder mahiyette, orta zorlukta bir savaşa sıfat olarak geçmektedir: Yakın bir ganimet ve orta yollu bir sefer (seferan kâsiden) olsaydı, elbette sana uyarlardı.²⁷

İktisat kelimesinin ortaç (ism-i fâil) formu ise, Kuran-ı Kerim'de hepsi de din ve dini yaşantı hususunda orta yola vurgu yapan üç ayette geçmektedir. Bunlardan birincisi, Allah'ın kitabını hayatına uygulamada orta yolu tutan grubu anlatmaktadır: Sonra Kitabı kullarımız içinden seçtiklerimize miras verdik; onlardan bir kısmı nefesine zulmeder, bir kısmı orta yolu tutar (muktesid), bir kısmı ise Allah'ın izniyle hayırlarda öne geçer. İşte büyük lütuf budur.²⁸ İkinci ayette de aynı gruptan bahsedilmektedir: Dağlar gibi dalgalar onları kuşattığı zaman, dini yalnızca Allah'a has kılarak, O'na yalvarırlar. Fakat O, onları karaya çıkartıp kurtardığında, onlardan bazıları orta yolu tutar (muktesid). Ayetlerimizi, nankör dolandırıcılardan başkası inkâr etmez.²⁹ Üçüncü ayet ise, imanla ilgili orta yola değinerek, Ehlikitabın Hz. İsa hakkında aşırılıktan kaçınan ve mutedil sözler söyleyen grubunu nitelendirmektedir: Eğer onlar Tevrat'ı, İncil'i ve Rab'lerinden kendilerine indirileni gereğince uygulasalardı, şüphesiz üstlerinden ve ayaklarının altından (yer üstü ve altı nimetlerinden) yerlerdi. Onlardan mutedil bir topluluk (ümmetün muktesideh) vardır, fakat çoğunun yaptıkları ne kötüdür!³⁰

Görüldüğü gibi Kur'an-ı Kerim'de iktisat kelimesi sadece lügat manasına uygun olarak, "amelde itidal, ifrat ve tefritten uzak amel, maksada yönelik mutedil amel, doğru/orta yol" anlamlarında kullanılmaktadır.³¹ Son dönemlerin önemli müfessirlerinden Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö. 1942) iktisat ilminin esasının da bu olduğunu vurgulayarak, sadece bu kelime itibariyle dahi Kur'an-ı Kerim'le iktisat ilmi arasında bir ilişki kurulabileceğini vurgulamaktadır:

İktisad lügatte “amelde itidal” demektir ki, kasıddan me’huzdur. Çünkü matlubunu iyi tanıyan bir kimse onu hiç eğilip bükülmeden istikamet üzere kasteder. Maksudun mevzi ü mevkiini bilmeyen ise, tahayyür içinde kalır. İfrat ve tefrit ile kâh sağa kâh sola bocalar ve çabalar durur. İşte bu sebeple iktisat, maksada müeddi olan amel demek olmuştur. Umur-ı maliyedeki iktisadın da esası budur.³²

Yazır’ın ulaştığı bu sonuç gayet yerindedir. Gerçekten de iktisat ilmi ihtiyaçlar ile kıt kaynaklar arasında bir denge kurmayı hedeflemektedir.³³ Kur’an’da da bu dengenin nasıl olması gerektiğine değinilmektedir.³⁴

Kur’an’la iktisat alanları arasında irtibat kurmayı gerektiren tek sebep, iktisâd kelimesi ve onunla aynı kökten gelen diğer kelimelerin geçtiği ayetler değildir. Diğer birçok ayette de iktisadi hayata ilişkin bilgiler, ilkelere ve uygulama örnekleri yer almaktadır. Bu yüzden Kur’an, son yıllarda fıkihtan bağımsız hale getirilerek oluşturulan İslam İktisadı’nın temel kaynağı olmuştur.³⁵ İslam’ın ve onun temel kaynağı Kur’an’ın iktisatla ilgili birtakım hükümler içerdiği, bu hükümlerin bir müslümanın üretim, tüketim ve ticaretle ilgili iktisadi tercihlerini yönlendirmede faal bir rol oynadığı çağdaş iktisatçılar tarafından da kabul edilmektedir.³⁶

Ayrıca, toplum halinde yaşayan insanların bütün faaliyetleri ihtiyaç giderme gayesini taşımaktadır. Bu bakımdan iktisadi faaliyetlerin temelinde insan ihtiyaçlarının bulunduğunu söylemek mümkündür. İnsan sonsuz niteliğe sahip bu ihtiyaçlarını, dünyadaki kıt kaynaklarla karşılamak için faaliyet göstermektedir.³⁷ Helâl-haram, doğru-yanlış, iyi-kötü gibi kavramlarıyla Kur’an, diğer bütün toplumsal alanlara meşruiyet sınırı getirdiği gibi, iktisat alanına da meşruiyet sınırı getirmektedir. Bu da insana, hem üretim, tüketim, alışveriş ve paylaşım gibi temel faaliyetleri, hem de bunlara bağlı diğer iktisadi faaliyetleri meşruiyet sınırı içerisinde yapması sorumluluğu yüklemektedir.

Öte yandan Nuveyhi’nin de belirttiği gibi, din, sevsek de, sevmesek de, geçerliliğini kabul etsek yahut tümüyle reddetsek de, hâlâ insanların büyük bir kesiminin hayatında, hem düşüncelerini, hem de davranışlarını etkileyen, bireysel ve toplumsal etkinliklerindeki değişiklik isteklerine karşı temel tutumlarını belirlemede büyük bir etken olarak işleyen muazam bir güçtür. Özel olarak İslâm’a bakıldığında, şu söylenebilir ki, İslâm insan neslinin dünyevi durumlarını etkileyen bu tür konularla derinden

ve temel olarak ilgilenir. Çünkü İslâm, kendisini yalnızca insanın manevi kurtuluşuyla ve öteki mutluluğuna hazırlanmayla sınırlayan ötedünyacı bir din değildir. İslâm, kişinin manevi kurtuluşunun ve kesin mutluluğunun maddi, fiziki ve dünyevi durum ile bağlı olduğunu kabul eder.³⁸

Kur'an'ın iktisat alanlarıyla ilişkili olması, İslam'ın manevi kurtuluş için dünya ile ahireti bütünleştiren tabiatının tabii bir sonucudur. İslam, insan hayatının bütün yönleriyle ilgilidir. Kur'an da sırf dünyayı veya sırf ahireti konu edinen bir kitap değil, her ikisini de birleştirilip, birbirinin devamını kılan bir kitaptır. Zira Kur'an'a göre, insan davranışlarının hem dünyevi, hem de uhevi boyutu vardır; tamamen dünya ile alakalı, ahiretten tamamen kopuk bir insan davranışı düşünülemez. İktisadi hayattaki davranışlar da bu bütünün bir parçasıdır. Kur'an ayetleri iktisadi faaliyetlerin bir kısmını "iyi" sayıp tasvip ederken, diğer bir kısmını "kötü" sayıp reddetmektedir. Farklı bir anlatımla o, iktisadi hayata nizamın temini ve devamı için bir takım kaideler getirmektedir.

Bu husus sadece İslam'a ve Kur'an'a özgü bir olgu da değildir. Her din ve onun kutsal kitabı, müntesiplerinin iktisadi hayatı üzerinde etkilidir. Mesela, Kapitalizm'in ortaya çıkmasında, meşrutiyet kazanıp güçlenmesinde Hristiyanlığın, bilhassa Protestanlığın büyük etkisi vardır.³⁹ Faize, Saint Ambrose, St Thomas Aquinas ve Calvin gibi Kilise babaları dini bir meşrutiyet kazandırmasalardı, belki de Kapitalizm şimdiki kadar gelişemeyecekti.⁴⁰ Sadece Kapitalizm'in değil, bazı iktisatçılara göre, Marksizm'in doğup gelişmesinde de Hristiyanlığın etkisi olmuştur. Hatta bir yoruma göre Marksizm, Hristiyanlığın kutsal kitabından sökülmüş bir yaprağın, sanki İncil'in bütünümüşçesine tefsir edilmiş halidir.⁴¹

Görülmektedir ki, İslam'ın temel kaynağı Kur'an iktisadi hayatla yakından ilgilidir; hayatın diğer alanlarında olduğu gibi iktisat alanında da insanlara yol gösterici, onları yönlendirici bir rol üstlenmektedir; dolayısıyla da onlardan birtakım talepleri vardır. Ancak bunlar kadar bunların nasıl anlaşılması gerektiği de önemlidir.

b. Kur'an'ın İktisadi Açılımının Metodolojisi

İktisada ilişkin ayetleri araştırma konusu yapan bir araştırmacı, ilk bakışta bunların alışveriş, yardımlaşma, borç alma ve verme, tüketim alanlarıyla ilgili sınırlı birkaç ilkeyi aşmadığını düşünebilir. Bu ve benzeri düşünceler-

rin, İslam'ı anlamaya ilişkin metodoloji bilgisindeki eksiklikten kaynaklandığını söyleyebiliriz. Klasik İslam hukuku metodolojisinde metnin delalet yollarından biri olarak anlatılan nassın delaleti (delâletu'n-nass) kuralı bu hususta bize ışık tutabilir. İslam alimlerinden bir kısmının sözün maksadı/gayesi (fahva'l-hitâb) veya uygun olanın anlaşılması (mefhûmu'l-muvâfaka) adını da verdikleri bu usul kaidesi, "Sözün, nassda (Kur'an'da ve Hz. Muhammed'in hadislerinde) belirtilen hükmün, inceleme ve içtihatla bulunmaya ihtiyaç duyulmaksızın ve sırf dil unsuruna dayanılarak anlaşılabilen illetteki müştereklik sebebiyle, nassda belirtilmeyen durum hakkında da sabit olduğunu göstermesidir." şeklinde tarif edilir. Mesela, dile vakıf olan herhangi birisi, 'Onlardan [ebeveyninden] biri veya her ikisi senin yanında yaşlılık çağına ulaşırlarsa, onlara öf bile deme, onları azarlama.' ayetini [İsrâ, (17), 32] duyduğunda, buradaki yasaklama illetinin (sebeup) "ana-babayı üzme ve onlara eza vermek" olduğunu, bunun "dövme, sövme hapsetme, yiyecek vermeme" vb. üzücü şeyleri de kapsadığını anlar. Zira "öf" demek haramsa, bundan çok daha üzücü söz ve fiiller ayette zikredilme bile evleviyetle haramdır.⁴²

Nassın delaleti kuralından hareketle, Kur'an'da infak ve ticaret emredilmişse, üretimin de emredilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden de onda bizzat üretim kavramını ve üretim türlerini aramaya gerek yoktur. Keza, Kureyş Suresi'nde Kureyşlilerin civar kabile ve devletlerle yaptıkları ticari anlaşmalardan övgüyle bahsedildiğine göre,⁴³ bölgesel ve küresel ekonomik konjonktürü iyi değerlendirerek bu tür anlaşmaları yapabilecek kişilerin yetiştirilmesi, ulusal ve uluslar arası düzeylerde ticaret yapılması, bu ticarete konu olacak malların üretilmesi teşvik ediliyor demektir. Aynı şekilde şayet insanların mallarını haksız yere yemek haramsa,⁴⁴ bunun uç biçimleri olan gasp, faiz, hırsızlık vb. de haramdır.

Dikkatlerden kaçmaması gereken diğer bir husus da Kur'an'daki birçok anlatımın, ilgili olduğu konuda örnek kabilinden olmasıdır. Adalet bunun en açık göstergesidir. Adalet Kur'an'da yalnızca birkaç alan için örnek veriliyor.⁴⁵ Bu birkaç örnek, ne adaletin yalnızca bu alanlarla sınırlı olduğunu gösterir, ne de adaleti gerçekleştirme biçimi konusunda bizleri sınırlandırır. Bunlar yalnızca birer örnekten ibarettir. Genelme yoluyla, ayetlerdeki adalet emrinin hayatın bütün alanlarıyla ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Sadakaların sarf yerleri bunun diğer bir örneğini teşkil etmektedir. Zekat ve sadakaların kimlere verileceğine değinen ayet,⁴⁶ sadece örnekleri sıralamakta, muhtaç olan diğer insan gruplarına zekat veya sadaka verilmesini engellememektedir.

Yine dikkat etmek gerekir ki, Kur'an'da iktisadi hayatla ilgili talepler genellikle mutlak ifadelerle dile getirilmiştir. Geleneksel usulümüzde mutlak denildiğinde, konulduğu manaya, teklik, çokluk veya vasıf gibi kayıtlarla kayıtlanamaksızın delalet eden adam, adamlar, köle azat etme gibi husus ifade eden lafızlar anlaşılmaktadır.⁴⁷ Bu lafızlar herhangi bir kayıtlı kayıtlanmadıklarından, anlam alanlarına –eğer ilgiliyse– yeni durumları dahil etmek oldukça kolaydır. Bu da Kur'an'ın çağdaş yorumu için büyük bir esneklik sağlamaktadır. Mesela, Kur'an'daki Allah'ın lütfü tabirini, her türlü kâr ve kazanç yolu anlamında kullanabiliriz; böylece, vahiy döneminde henüz bulunmayan kâr ve kazanç yollarını da bu terkinin anlam alanına dahil edebiliriz.

Unutmamak gerekir ki, Kur'an'daki çoğul talepler, bir yandan tek tek bireylerin sorumluluklarını hatırlatırken, diğer yandan İslam toplumuna bu sorumlulukların gereğini toplumsal düzeyde yerine getirme görevi yüklemektedir. Mesela, borçlaşma (müdâyene) ayeti, borçların yazılması hususunda hem bireyleri tek tek sorumlu tutuyor, hem de topluma ve kurumlarına bunun rahatça gerçekleştirilmesi amacıyla şartları hazır hale getirme görevi yüklüyor. Böylece, en üst toplumsal kurum olan devlet, borçlaşma ayetinin bireylerden sonraki ilk muhatabı haline geliyor.

Kur'an'ın toplum hayatını doğrudan ilgilendiren konularda talebini çoğul emir kalıplarıyla dile getirmesi, hem bireylere, hem de toplumlara sorumluluk yüklemektedir. İslam alimleri bu durumu farzı kifâye terimiyle izah etmeye çalışmışlardır. Farzı kifâye veya kifâi vâcib, İslam'ın mükelleflerden tek tek değil de topluca yapmalarını istediği emirleridir. Cenaze namazı kılma, adalet görevini yerine getirme, Allah yolunda cihat etme, insanların ihtiyaç duydukları hastane vb. kurumları kurma, iş ve meslek dallarını öğrenme, eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütme gibi vacipler (farz) bunun örneklerindedir. Toplumun bir kesiminin bu türden vacipleri yerine getirmesi gerekir; aksi halde herkes günahkâr olur.⁴⁸

İslam'ın bu metodolojik açılımı, ancak organize bir toplumla hayata geçirilebilir. Toplumsal organizasyonun en önemli göstergesi sivil ve resmi kurumlardır. Bunların en tepesinde de devlet kurumu yer alır. Şu halde, İslam'ın toplumsal uygulamalarla ilgili taleplerini yerine getirmekle en başta devlet sorumluluk sahibidir. Sırf akıl yoluyla da bunun böyle olması gerektiğini kavrayabiliriz; zira herkes kendi başına İslam'ın bireysel olarak yapılamayacak taleplerini yerine getirmeye kalkışrsa, toplumda tam

bir kargaşa meydana gelir ve İslam'ın maksatlarının tam aksi gerçekleşir. Mesela, herkes tek başına hukuki anlamdaki adaleti gerçekleştirmeye teşebbüs ederse, adalet gerçekleşmeyeceği gibi, tam bir kargaşa, yetki karmaşası ve haksızlık ortaya çıkar. İslam'ın iktisadi faaliyetlerle ilgili taleplerinin bir kısmı bireysel olarak uygulanmaya elverişli ise de, büyük bir kısmı toplumsal olarak yerine getirilmesi gereken taleplerdir. Bu da bir yandan kargaşayı önlerken, diğer yandan devletin iktisadi hayata yerinde müdahalesini gerektirmektedir.

Metodoloji hakkında verdiğimiz bu bilgiler, hem Kur'an'ın iktisatla ilgisini olabildiğince genişletmekte, hem de Müslüman bireylere, iktisat kelimesinin anlamına yakışır bir biçimde ifrat ve tefritten uzak, fakat temel espriden taviz vermeyen esnek bir bakış açısı bahşetmektedir. Bunlara bakılarak Kur'an temelli bir iktisat sisteminden söz ettiğimiz zannedilebilir. Oysa bu, tartışılmaya muhtaç bir konudur.

c. İktisadî Sistem ve İslam

Zaman zaman dinin kutsalla insan arasında gönüllü bir ilişki biçimi olduğunu, dolayısıyla, İslam dininin yalnızca insanla Yüce Yaratıcı arasında irtibat kurmayı sağlayan kurallar içerdiğini, fakat dünyaya ilişkin herhangi bir düzenleme getirmediğini, daha doğrusu, din ile dünyanın birbirinden tamamen bağımsız olması gerektiğini dile getiren görüşlere tanıklık etmekteyiz. Tam aksine, bazen de dinin, özellikle İslam dininin insan hayatının bütün yönlerini nizamlayan ahlâkî, siyasi, içtimai, iktisadi, hukuki vs. "sistemler" veya "doktrinler" getirdiğini, dolayısıyla, birey ve toplum hayatına ilişkin her şeyi yönetip yönlendirmesi gerektiğini ısrarla savunulara rastlıyoruz.⁴⁹ İslam dininin yukarıda kısmen işaret ettiğimiz temel nitelikleri, bu görüşlerden birincisinin kabulünü imkânsız hale getirmektedir. İkinci görüş hakkında ise, konuyu "iktisadi sistem" teriminden başlayarak tartıştıktan sonra bir kanaate ulaşabiliriz.

İktisadi sistem kavramı biri dar, diğeri geniş anlamda olmak üzere iki farklı şekilde kullanılmaktadır. Dar anlamda iktisadi sistem kavramı, değişik dal ve alanlarda yer alan sınırlı birimleri veya çeşitli sorunlar grubu veya grupların arasında bulunan belli uyumluluğu, tutarlılıkları veya düzenliliği belirtmek, belirlemek, belli bir sistematığı açıklamak için kullanılır. Geniş anlamda, yani bütün bir toplumu (ulusu ve ülkesiyle) saran nitelikleriyle iktisadi sistem ise, kendisini oluşturan ve tutarlı, düzenli işle-

yişini sağlayan çok sayıdaki öğenin kurduğu bir bütündür. Genel anlamda sistem kavramının kullanılışında, Kapitalizm, Sosyalizm gibi, belli yer ve zamanlarda uygulanmış veya uygulanacak olan, ekonomik hayatın tüm yapılarını işleyişleriyle birlikte eksiksiz kuşatan bir yapı söz konusudur.⁵⁰ İktisadi sistemin en basit tanımı; üretim faktörlerinin bileşimi sonucu elde edilen mal ve hizmetlerin, dolayısıyla gelirin insanlar arasında dağılımı metodudur. İktisadi sistem, insanlara mal ve hizmet üreten birtakım müesseseler ve kurumlar bütünüdür.⁵¹

İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an'a ve sünnete baktığımız zaman, bunların Kapitalizm, Sosyalizm, Anayasa Ekonomisi, Anayasal Politik İktisat vb. bir ekonomik teori, doktrin veya sistem önermediğini, bunun yerine, ahlâk değerlerinin hakim kılınmasına, adaletin gerçekleştirilmesine, gelirin adil paylaşılmasına, haksız kazanç yollarının tıkanmasına, insanların birbirine haksızlık yapmalarının önlenmesine, fakirliğin ortadan kaldırılmasına yönelik birtakım hükümler getirdiğini görürüz. Biz bunlara temel veya kurucu ilkeler / değerler de diyebiliriz. Gerçekten İslam dini, insanların dini hayatlarını olduğu kadar, iktisadi hayatlarını, hatta bireysel ve toplumsal hayatlarının bütün yönlerini genel olarak yönlendiren ilke ve değerlere sahiptir.

Bu hükümler veya ilkeler neredeyse bütün iktisadi sistemler tarafından amaç edinilen ilkelerdir. Hangi iktisadi sistem haksız kazancı meşru görebilir? Hangi iktisat teorisi sahtekârlığı onaylayabilir? Demek ki, bu ilkeler bir sistem veya teori anlamına gelmiyor. İktisat teorileri, bu ilkelerin daha iyi nasıl gerçekleştirilebileceği noktasında farklılaşmaktadır. Yine, hiçbir din yoktur ki, iktisadi hayata ilişkin ilkeler ve değer hükümleri getirmemiş, iktisadi gerçeklik hakkında pozitif açıklamalarda bulunmuş olmasın. Nasıl ki, bunları içeriyor diye, bir sistem olarak Hıristiyan, Yahudi veya Budist iktisadından bahsedemiyorsak, aynı şekilde sistem düzeyinde bir İslam iktisadından da bahsedemeyiz.

Eğer İslam ekonomisi tabiri ile İslam'ın uyulmasını talep ettiği helâl ve haramların ve diğer ilkelerin iktisatla ilgili olanları kastediliyorsa, bu kullanıma yönelteceğimiz herhangi bir itirazımız yoktur. Dinin bu taleplerini karşılayan her ekonomik sistem İslam'a uygun demektir. Fakat eğer bu tabir ile iktisadi bir sistem veya teori kastediliyorsa, bunun İslam'ın istediği bir kullanım olmadığını söylemek zorundayız. Kanaatimizce, İslam iktisat sistemi kurmaz; fakat kurulacak iktisat sistemi için düşünsel temel

oluşturulmasına katkıda bulunur, gerçekleştirilmesi gereken birtakım kurallar ve ilkeler getirir.

İslam'ın bu tavrını yadırgamamak gerekir. Zira bu tavrın çok sayıda gerekçesi ve faydası bulunmaktadır. İktisadi uygulamalar için kutsal bir sistem önermeyen, bunun yerine düşünsel temel sağlamakla, insanların uymaları gereken genel geçer kural ve ilkeler getirmekle yetinen İslam, bu tavrıyla, Müslümanlara her dönemin, her toplumun ve her yerin özelliklerine göre farklı iktisadi sistemler kurma fırsatı tanımış olmaktadır. Böylece İslam, genel ilke ve hükümler koyan, değerler üreten ve amaçlar gösteren bir din konumuna çekilmektedir. Bu konum, Müslümanların iktisadi başarısızlıklarının sorumluluğunun İslam'a mal edilmesini engellemektedir. İslam'ın getirdiği ilkeleri, değerleri ve amaçları gerçekleştirecek ekonomi modellerini geliştirecek olan bizzat insandır; dolayısıyla, başarısızlıkların, geriliklerin sorumluluğu İslam'ın değil, onundur. İslam'ın bu tavrı, hazırcılığı, yanlış tevekkülü (gerçekte miskinlik/uyuşukluk ve tevekkülü), tembelliği ortadan kaldırdığı gibi, sisteme kutsallık izafe edilmesinin doğuracağı tektipliliğin ve donukluğun da önüne geçmiş olmaktadır.

Her sistem, yaşadığı çağın özelliklerini yansıtır.⁵² Bütün pozitif bilimlerde, zaman içerisinde teoriler değişebilir.⁵³ Din adına ayrıntılandırılmış iktisadi bir sistemde buna imkan sağlayacak esneklik kolay kolay gerçekleşmez. Bu zorluğun ana sebebi, sistemi ören unsurların dinin bir parçası olarak görülmesi, buna bağlı olarak ilgili her meselenin bir din meselesi haline dönüştürülmesi ve yapılacak değişikliklere din-iman adına karşı çıkılacak olmasıdır. Yine bu bağlamda, tartışmaların hemen din ve iman noktasına çekilmesinin bir neticesi olarak, İslam ekonomi sistemi türünden nitelendirmelerin, fikir imalini zorlaştırabileceğini, iktisat konusunda farklı görüşlere sahip Müslümanlar arasında zaman zaman kardeşliği zedeleyecek kırınglıklara yol açabileceğini de söyleyebiliriz.

Bu noktada şunu da ilave etmeliyiz ki, bir sisteme angaje etmekle Kur'an'ı güçlendirmiş olmayız, tam aksine onun yorum alanını kısıtlarız, etkisini zayıflatırız. Bununla birlikte, onun doğru-yanlış, iyi-kötü, temiz-pis, helâl-haram gibi tabirlerle örgülenen ve iktisat alanıyla da ilgili olan haklı meşruiyet taleplerini de görmezlikten gelemeyiz. Keza, onun birbiriyle tutarlı ve bütünlük arzeden, İslam'ın ahlâki, hukuki, iktisadi vb. açılımlarını besleyen düşünsel ve ilkesel bir membaa sahip olduğunu da gözden kaçırmamak gerekir. Onun bu düşünsel referans alanının,

ilke ve taleplerinin, kendi içerisinde makul, tutarlı ve düzenli bir bütün oluşturmasından hareketle, dar anlamda bir İslam ekonomi sisteminden bahsedebiliriz.

Bizim bu kanaatimiz, İslam iktisat sistemi tabirinin zayıf tarafına işaret etmektedir; fakat bu tabirin, Enes Zerka'nın, "Bir kimse, bizim İslam iktisadına İslam matematiği ve İslam atom fiziğine verdiğimiz anlamdan daha fazlasını vermediğimiz sonucunu çıkarabilir."⁵⁴ değerlendirmesini hak edecek kadar da basit kalmadığını göstermektedir. Belki son söz olarak şunu söyleyebiliriz: Bir din olarak İslam geniş anlamda bir iktisat sistemi kurmuyor; bunun yerine, bireysel ve toplumsal hayatın bütün yönleri için temel esaslar, amaçlar, değerler ve ilkeler getiriyor; bunlar doğrultusunda uygulama örnekleri sunuyor.

III. KUR'ÂN'IN SAĞLADIĞI DÜŞÜNSEL İKTİSADİ REFERANS ALANI

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, İslam, iktisadi faaliyet ve uygulamalarda, genel geçer ahlâk değerlerini hakim kılmayı, adaleti gerçekleştirmeyi, haksız kazanç yollarını tıkamayı, haksızlıkları önlemeyi, fakirliği ortadan kaldırmayı vb. şeyleri hedeflemektedir. Bu hedeflerin gerçekleşmesinde hukuki ve idari uygulamaların elbette büyük bir rolü vardır. Ancak daha önemli olan, insanların düşüncelerinin bunları gerçekleştirmeye hazır hale getirilmesidir. İktisadi faaliyetlerde doğru olanı yapma düşüncesi, her şeyden önce insani bir düşüncedir. Yani, her insanın normalde böyle hareket etmesi gerekir. Fakat hepimiz biliyoruz ki, hayatın işleyişi her zaman bu istikamette olmaz. Birtakım faktörler insanlardan bir kısmını olması gerekenin dışına çıkarabilir. Bunu önlemenin ilk yolu, insanın zihnine, onu doğru söz ve eylemlere sevkeden bir akletme biçimi, düşünme metodu naksetmektir.

Unutulmamalıdır ki, iktisat hayatı yalnızca iktisadi faaliyetlerin, iktisat siyasetlerinin, üretimin, paylaşımın vs. oluşturduğu uygulamalardan ibaret değildir. Bütün bu uygulamaların arka planında, onları yöneten, yönlendiren, şekillendiren ve anlamlandıran bir düşünüş felsefesi, bir zihniyet vardır. Sabri F. Ülgener (ö. 1983) bunu gayet güzel açıklamaktadır:

İktisat hayatı, klasik iktisatçıların soyut varsayımları ve modelleri bir yana, tarihçi okulun bir veya birkaç karakteristik (mesela işletme ve teşebbüs şekilleri, üretimin hukuki-politik çerçevesi vs.) etrafında ba-

sitleştirmeye çalıştığı şemalarla kavranamayacak kadar geniş, engin bir çeşitlilik gösterir. Gerçek hayat bu çeşitliliği içinde göz önüne alınınca, dış karakteristikleri altında ancak derinliğine inmek suretiyle kavrayabileceğimiz bir duyuş ve inanış dünyasının var olduğu anlaşılır. Konuya hangi tarafından bakılsa, iç ve dış âlemin bu alt alta tabakalanışı açıkça görülür. Karşılaşacağımız manzara daima aynıdır: Satıh üstüne sıralanan şekil ve madde yığını altında alabildiğine yaygın bir ruh ve zihniyet dünyası! Hatta doğrusu aranırsa, üstte ve dışarıda olup bitenler altta ve derindekiyle birleştirildikten sonra gerçek rengini ve manasını kazanmış olur. (...) Kabul edilmeli ki, satıh altında ayrı bir etki alanı, değişik bir gerçek dünyası saklıdır.⁵⁵

Dinin insan davranışlarını derinden etkilediği, hayat tarzına şekil ve istikamet verdiği, hatta bununla da kalmayıp, zihninde eşyaya bakış tarzı ve dünya görüşü oluşturduğu inkâr edilemez bir gerçektir. İslam dini için de aynı şey söz konusudur. Onun kutsal kitabına başvuran herkes, Allah, insan ve eşyanın birbirleri karşısındaki konumları ile iktisadi uygulamalar arasında bir ilişki kurulduğunu hemen fark eder. Aynı şekilde, iman, özellikle tevhit ve ahiret inancı ile iktisadi uygulamalar, adalet, fakirlere yardım vb. arasında da bir irtibat kurulduğunu görür. Daha da artırabileceğimiz bu irtibatlar, biri iktisadi faaliyet ve uygulamalarda doğru ve yerinde olanı yapmaya yöneltme, diğeri doğru ve yerinde faaliyetlerin niçinini açıklama olmak üzere çift yönlü bir işleve sahiptir. Dahası, bunlar iktisadi hayatın manevi ve düşünsel veya ruhsal ve zihinsel referans alanını oluşturur. Kanuni hiçbir zorlama olmasa bile, doğru olanı niçin yapmak, yanlış olandan da niçin kaçınmak gerektiği bu referans alanı sayesinde kolaylıkla açıklanabilir.

Görebildiğimiz kadarıyla, Kur'an bu referans alanını, temel kavramlarından bir kısmının bazı niteliklerine ve fonksiyonlarına atıfta bulunarak kurmaktadır. Bunların Allah, halîfe, musahhar, sâlih/sâlihât ve fadullâh kavramlarından ibaret olduğunu söyleyebiliriz. Kur'an'da, içeriklerinde birçok anlamı –ki, az sözle çok şey kastetmek, Kur'an dilinin temel özelliklerindendir– barındıran bu kavramların iktisat alanlarıyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgisi kurulmaktadır. Bu kavramlardan her biri iktisadi faaliyetlerin gerçekleşmesi için gerekli olan temel unsurları temsil etmektedir. Bunlardan birincisi, her şeyin yaratıcısı olarak Allah'ı, ikincisi iktisadi faaliyetlerin öznesi olarak insanı, üçüncüsü iktisadi faaliyetlerin nesnesi olarak eşyayı, dördüncüsü bizzat iktisadi faaliyetleri, beşincisi iktisadi faaliyetlerin sonucu olarak kazancı, altıncısı da bunların hepsiyle ilgili insanı

sorumluluğu nitelendirmektedir. Araştırmamızın bu bölümünde, işte bu kavramları ele alacağız.

a. Allah'ın Niteliği: Yaratıcı

Bir din olarak İslam'ın en önemli yapıtaşı hiç kuşkusuz Allah kavramıdır. Allah kavramı, temelinden çatısına kadar İslam binasını kuran kavramların en önemlisidir. Bütün yönleriyle İslam düşüncesi Allah kavramını temele alarak şekillenir. Bu yüzden İslam'la ilgili hangi temel konu ele alırsa alınsın, Allah kavramına mutlaka temas edilir. Kur'an'da Allah'ın pek çok zâtî, sübûtî, fiilî ve selbî sıfatı zikredilir. Bunların her birinin kendine özgü bir önemi vardır; fakat O'nun yaratıcı vasfını vurgulayan ifadelerin diğer sıfatlarını da ilgilendiren özel bir önemi vardır. Bu noktada İslam dünyasında ortaya çıkan ve evrendeki her şeyi O'nun sıfatlarının bir tecellisi/görünümü olarak değerlendiren yaratma teorilerine dikkat çekmek isteriz.⁵⁶ Bu bakımdan, yaratma sıfatının, O'nun diğer birçok fiilî sıfatının toplandığı bir ana kaynak olduğunu söyleyebiliriz.

Kur'an'da tekrar tekrar vurgulanan ilk ekonomik prensip, bütün üretim araçlarının ve insan hayatının idamesini sağlayan kaynakların Allah tarafından yaratıldığıdır.⁵⁷ Kur'an terminolojisinde Allah, her şeyin mutlak yaratıcısı olan Yüce Varlıktır.⁵⁸ Allah göklerin, yerin ve içlerinde bulunan her şeyin yaratıcısıdır.⁵⁸ Kâinattaki bütün kaynakları ve malları O yaratmıştır, dolayısıyla bunlar gerçekte O'nun mülküdür: Göklerde ve yerde ne varsa, Allah'ındır.⁶⁰ Ancak O, bu kaynakları kendisi için değil, insan için yaratmıştır: O, yeryüzündekilerin hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip, o[nun kat]larını yedi kat gök olarak düzenleyendir. O, her şeyi bilendir.⁶¹ Gökten yağmuru yağdırıp, her türlü bitkiyi bitiren O'dur.⁶² Yaratılan bu nimetlerin bazı işlevlerine ve faydalarına Kur'an'da dikkat çekilmektedir.⁶³

Bu ayetlerde, her şeyi, iktisadi anlamda da bütün kaynakları Allah'ın yarattığı belirtilmek suretiyle, bu kaynakları kullanacak olan insana bunun bilincinde olarak hareket etmesi gerektiği mesajı verilmektedir. Mülkün gerçek ve mutlak sahibinin Allah olması, insanın genel olarak evrene ve dünyaya, özel olarak da mala ve eşyaya bakış açısını belirler. "Allah mülkün sahibidir." düşüncesi, ister üretici, ister tüketici olsun, bir insanın kalbine yerleştiği zaman, o insan bununla gurur duyar, Allah'ın servetlerinden bir kısmının kendi emanetine verildiği bilinciyle iş yapar. Bu bilinç onu minnettar kılar, alçakgönüllü yapar. Böyle bir insan, serveti kullanma

konusunda sınırlar getirme hususunda Allah'ın hakkını tasdik etmeye, diğer fertlerin veya toplumun bu serveti paylaşmada haklı alacaklılar olduğunu kabul etmeye eğilimli olur.⁶⁴

İslam'daki yaratılış felsefesinin de özünü veren bu ayetlerde, Allah, insana verdiği nimetlerini hatırlatırken, kendi yaptıklarını üretim konusunda bir anlamda örnek göstermiş olmaktadır. Aynı şekilde bu ayetler, kâinattaki nizama, göklerin, yerin ve diğer varlıkların bu nizam içindeki faaliyet ve fonksiyonlarına sıkça atıf yapmak suretiyle, insanların dik-katlerini bunların araştırılmasına ve keşfedilmesine çekmektedir.⁶⁵ Keza, gökleri, yeri ve içindekileri insanın istifadesine ve kullanımına verdiğini belirterek, bunlardan mevcut yapılarıyla yararlanmanın yanı sıra, bunları dönüştürmek suretiyle farklı maddeler elde edebileceğine de işaret etmektedir. Evrenin, canlıların ve eşyanın inceliklerini keşfetme, bunları kullanarak yeni icatlar yapma, çeşitli ürünler üretme vb. konularda, Allah'ın muhteşem yaratıcılığından daha iyi örnek olabilir mi? İktisadi kalkınma, sanayi ve teknolojiye ilerleme konusunda hangi düşünce bu düşüncenin verdiği haz ve heyecanı verebilir, onun kazandırdığı ivmeyi kazandırabilir?

İşte bu düşünce, insana muhteşem bir üretim felsefesi, heyecan dolu girişimci bir ruh kazandırmaktadır. Bu girişimci ruhun sürekli canlı tutulması gerektiğini yine bizzat yukarıda işaret ettiğimiz ayetlerden çıkarıyoruz. Kâinatı ve içindekileri yaratan, bunlara şekil ve nizam veren Allah bile her an bir işte iken,⁶⁶ O'nun kulları nasıl olur da tembellik yapar? Allah'ın her şeyi yarattığını hatırlatan ayetler, bir yönüyle de toplum liderlerini sorumlu hale getirmektedir. Nasıl ki, Allah kaynakları yaratmış, bunların kullanımı için insana imkân sağlamışsa, aynı şekilde İslam toplumu, devlet, yöneticiler ve toplum liderleri de bu kaynaklarının doğru kullanımı için gerekli imkân ve şartları sağlamak sorumluluğu ile karşı karşıyadır. Buradaki en büyük sorumluluk, özgürlüklerin ve özel mülkiyetin önünü açmaktır.

Sadr'ın (ö. 1980) da belirttiği gibi, "İslam ekonomisi bireylere ekonomi alanında bir özgürlük tanımaktadır. Ancak verilecek olan bu özgürlük, İslam'ın inanmakta olduğu ahlâkî ve manevî değerlerle sınırlıdır. Bu temel unsur bakımından İslam ekonomisi ile kapitalist ve sosyalist ekonomi arasında açık bir ayrıklık görülmektedir."⁶⁷ İnsanların sahip olduğu menkullere ve gayri menkullere mâl (ç. emvâl) ismiyle atıf yapan çok sayıda Kur'an ayeti bulunmaktadır.⁶⁸ Ganimetlerin devletle savaşçılar arasında

paylaştırılması,⁶⁹ hem özel mülkiyetin, hem de devlet mülkiyetinin kabul edildiği anlamına gelmektedir.

Bütün kaynakları Allah'ın yaratarak insanın istifadesine sunması, insanların zenginlerine, fakirlerine yardım yapma sorumluluğu yükler. Kur'an, bu sorumluluğunu yerine getirebilmesi için insana öncelikle zaaf noktasını, yani cimrilik engelini hatırlatır: De ki, şayet Rabbimin rahmet hazinelerine siz sahip olsaydınız, tükenir korkusuyla [onları] tutardınız. Gerçekten insan çok cimridir.⁷⁰ Bu ayet, insanın başkalarına yardım edecek nitelikte yaratılmadığını göstermiyor, tam aksine, cimrilik hastalığından kurtarma noktasında onu ikna etme amacı taşıyor. Şu ayet bu ikna sürecinde izlenen mantık yürütmeyi çok açık, fakat oldukça kısa biçimde gözler önüne seriyor: Allah'ın size verdiği malından siz de onlara verin.⁷¹ Zenginler bunu yaparken nezaketli olmak, yardımı güzel yapmak zorundadırlar: Allah sana nasıl ihsan ettiyse / güzelce verdiyse, sen de öyle güzelce ver.⁷²

Müminler karşılığını ödetme niyetiyle değil, yalnızca Allah'ın rızasını kazanmak için verirler; kendileri tiksinden alamayacakları şeyleri sadaka olarak vermezler; verdikleri sadakaları başa kakmazlar; gerçek ihtiyaç sahiplerini, özellikle de iffetlerinden dolayı başkalarından bir şey istemeyen fakirleri arayıp bulurlar; yardımlarını onları incitmeden yaparlar.⁷³ İhtiyaç sahiplerine yardım etmeyle ilgili ayetleri incelediğimizde, İslam'da bütün türleriyle yardımın insan onurunu zedelemeyen sergilenen onurlu bir davranış olduğunu söyleyebiliriz.

Her şeyi Allah'ın yaratarak emaneten insanın istifadesine sunması, insanı bu Yaratıcı karşısında sorumlu konuma getirir. Zira nasıl ki, bir malı vekâleten kullanan bir kişi müvekkiline karşı sorumluysa, aynı şekilde insan da bu kaynakların yaratıcısı ve asıl sahibine karşı hesap verme sorumluluğuyla karşı karşıyadır: [Gökleri ve yeri yarattı] ki, hanginizin daha iyi iş yaptığını denesin. Şayet sen onlara "Öldükten sonra diriltileceksiniz." desen, inkâr edenler hiç şüphesiz "Bu apaçık bir büyüden başka bir şey değildir." derler.⁷⁴ İyi bilin ki, göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. İyi bilin ki, Allah'ın vaadi gerçektir. Fakat onların çoğu bilmez. O yaşatır ve öldürür; O'na döndürüleceksiniz.⁷⁵

Buraya kadar verdiğimiz bilgiler, İslam'ın Müslüman kişilerde dinamik bir iktisadi karakterin gelişimi için yeterli argümanlara sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Yine bu bilgiler, çalışıp çabalamanın ve üretmenin İslam'da

bir zaruret olmanın ötesinde, bireysel ve toplumsal bir sorumluluk ahlâkı anlamı taşıdığını göstermektedir. Buna rağmen mensuplarının rahatlığa düşkün olduklarını, rehavet içinde bulduklarını, Asya tipi üretim tarzı yaptıklarını ileri sürerek, çalışıp kazanç sağlamayı Allah'ın lütfü olarak gören İslam'ı ve onun kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'i, iktisadi bakımdan durağan bir özelliğe sahip olmakla, müntesiplerinin girişimci ruhlarını öldürmekle, girişimci orta sınıfı geliştirememekle ve sanayi devrimi gibi büyük iktisadi faaliyetlerin gelişmesini engellemekle suçlamak,⁷⁶ en hafif tabirle, İslam tarihinin şahit olduğu gerçekleri tersyüz etmektir, insafla bağdaşmamaktadır ve açık bir haksızlıktır.

Allah'ın yarattığı nimetler insanın elinde iktisadi varlıklara dönüşür. Çünkü bu nimetleri kullanma hakkına sahip olan –bilebildiğimiz– tek varlık insandır. Kur'an kâinattaki nesnelere kullanma hakkı bulunan insanın bazı özelliklere sahip olmasını istemektedir. Bu da insan ve niteliklerini ilgili ayetlere dayanarak ortaya koymamızı zorunlu hale getirmektedir.

b. İnsanın Niteliği: Halife

Kuşkusuz, iktisadi hayatın en önemli aktörü insandır. İktisadi hayatta nelerin yapılması, nelerin yapılmaması gerektiğine karar veren, alternatifler arasından tercihler yapan, teşebbüste bulunan, üreten, tüketen insandır. Bu yüzden her iktisadi sistemin bir insan anlayışı vardır. İslam'da da insana, hür iradesiyle kararlar alan, bunları uygulayan, yapip-eden, yaptıklarından sorumlu olan yegâne varlık olması itibarıyla büyük bir önem atfedilir. İnsana, sadece iktisat alanında değil, bireysel ve toplumsal hayatın bütün alanlarında en uygun olana karar verip yapacağı özellikler kazandırmak, İslam'ın en önemli amaçları arasında yer almaktadır. Kanaatimizce, bu özellikler içerisinde en önemli olanı, onun yaratılıştan getirdiği temel fonksiyonudur: Halifelik.

İslam inancına göre nesep itibarıyla bütün insanlar kardeşlerdir. Çünkü Allah hangi ırk ve renge sahip olurlarsa olsunlar, bütün insanları bir özden/esastan yaratmıştır.⁷⁷ Fakat onu, yeryüzündeki diğer canlılara nispetle, çok daha fazla kabiliyet, nitelik, beceri ve yetkilerle donatmıştır. Bunun için Kur'an terminolojisinde insan halifedir. Diğer bir ifadeyle, Yüce Yaratıcı onu yeryüzünde halife olarak yaratmıştır / tayin etmiştir.⁷⁸ Müfessirler halife kelimesine genellikle "yeryüzünde Allah adına tasarrufta bulunan" veya "kendinden önceki varlıklara ve hemcinslerine varis olan" anlamları

vermişlerdir.⁷⁹ Bir ayette insanın sahip olduğu mal ve servet üzerinde halife olduğunun zikredilmesi,⁸⁰ bu anlamların ikisini de çağrıştırmaktadır. Hangisini tercih edersek edelim, bu anlamlar insanın diğer canlılara ve maddeye hükmetme hususunda yetkili varlık olduğunu göstermektedir.

Genel olarak insan bu anlamların içerdiği fonksiyonları icra edecek özelliklere sahip olarak yaratılmıştır. Akıl, ergenlik, hürriyet vb. yönlerden geçici veya sürekli olarak bu özelliklere (vücûb ve/veya edâ ehliyetine) sahip olmayanlar ise,⁸¹ bu halleri devam ettiği sürece mülkiyet, malın yönetimi, malî işletme, muamele yapma gibi haklardan kısmen veya tamamen mahrum bırakılırlar.⁸² Halife vasfıyla insan, aklını ve iradesini kullanarak, evrendeki maddeleri, bitkileri, hayvanları vs. elde edebilir, kullanabilir, sahiplenebilir, mülk edinebilir, birtakım işlemlerden geçirerek yeni maddelere dönüştürebilir. Kısacası, insan bunlara hükmedebilir; fakat bunlar insana hükmetme kabiliyetinden yoksundurlar.

İnsana halifelik vasfı doğuştan verilir; fakat yine de insan birtakım özellikleriyle bu vasfını sürdürebilir. Yüce Yaratıcı'ya iman etmesi, salih amel işlemesi,⁸³ ibadet yapması, bu dünyada yaptıklarından dolayı ahirette Allah'a hesap vereceği inancını taşıması, muhtaçlara mali yardımda bulunması, zekât ve sadaka vermesi,⁸⁵ ahlâklı, dürüst,⁸⁶ adaletli⁸⁷ ve cömert olması,⁸⁸ insanın halifeliğini sürdürmesini sağlayan özelliklerden sadece birkaçıdır. İnsan en güzel donanımlarla yaratılmış olmasına rağmen, bu özelliklere sahip olmadığında ve kötülük işlediğinde bayağınların en bayağısına çevrilir.⁸⁹ Böylece kendi iradesiyle halifelik vasfını yitirir.

Bu noktada bilinmesi gereken diğer bir husus da şudur: Yeryüzündeki her şeyin yaratıcısı ve gerçek sahibi Allah'tır; O bu nimetleri insanın kullanımına emaneten vermiştir, dolayısıyla insanın sahip olduğu bu şeyler üzerindeki yetkisi, mülkiyeti ve tasarruf hakkı emanetçilikten / vekillikten öteye geçmez. Emanetçi olması, insanı bu mal ve kaynakların asıl sahibine karşı sorumlu kılar. Bu sorumluluk duygusu insanı, bunları asıl sahibinin istediği şekilde,⁹⁰ meşruiyet çerçevesinde, verimli, fakat iktisatlı kullanan bir varlığa dönüştürür. Zira aksi bir tutum israftır.⁹¹ İslam, servetlerin ne atıl bırakılmasını, ne de sorumsuzca tüketilmesini onaylar. Aslında halife kavramı, insanın mal, mülk, eşya ve kâinat karşısındaki konumunu çok güzel bir biçimde özetlemektedir: Halife insan, kendisine verilen nimetleri, bu nimetlerin asıl sahibi olan Allah'ın isteklerine uygun biçimde kullanmalıdır.

Halife olma bilinci iktisadi hayatı etkileyen önemli bir faktördür. Sahip olduğu mallar üzerinde emanetçi olduğunu bilen bir kişi, bu malların asıl sahibine layık işler yapma gayretinde olur; bu cümleden olarak üretim, tüketim ve mübadele süreçlerinde makul olandan, sağlam iş yapmaktan, kaliteden ve meşruiyetten ayrılmaz. Zira bu malların asıl sahibi her şeyi sağlam yapmaktadır: Dağları görürsün; onları camit / cansız sanırsın. Oysa onlar, her şeyi sağlam yapan Allah'ın üretimi olarak, bulutların yürüyüşü gibi yürürler. O, yaptıklarınızdan haberdardır.⁹² Bu ayet, İslam inancına göre, Allah'ın yolunu izlemekle yükümlü olan insana, bütün kalitesizlik kapılarını kapatmaktadır. Allah'ın halifesi olma bilinci, insana, yaptığı işi dürüstçe ve kaliteli yapması gerektiğini öğretir.

Ortaçağ iktisat anlayışının bir parçası olan ağalık, beylik ve efendilik şuurunun ve bunların tetiklediği israfın, gösteriş tüketiminin, altın, gümüş ve toprak tutkusunun iktisadi hayat için zararları bilinmektedir.⁹³ Eşya üzerindeki yetkilerinin sınırlı ve geçici olduğunu bilinci taşıyan bir kişi, bu düşüncelerden, gösteriş tüketiminden, mağrurluktan ve kibirden uzak durur, iktisadi faaliyetlerini tevazu içerisinde yürütür. Zira Allah'ın yeryüzündeki halifesi olmak, insan için gurur ve büyüklenme değil, onur vesilesidir. Emanet bilinci, üretim faktörlerinden⁹⁴ toprak ve sermayeyi iktisatlı, fakat optimum düzeyde kullanmayı gerekli kılar. Yani, israf yapamaz, saçıp savuramaz.⁹⁵ Yine bu bilinç, emaneti sonraki nesillere zarar vermeden devretme sorumluluğunu da beraberinde getirir. Bu da Allah'ın emanetine sahip çıkmak ve çevresel hassasiyet demektir. Çünkü vekâleten tasarruf hakkına sahip olduğu bu nimetleri yerli yerince ve usulüne uygun olarak kullanıp kullanmadığı hususunda, bu nimetlerin asıl sahibi olan Allah'a karşı sorumludur.

Halifelik bilinci insana, büyüklenmeme, erdemli ve alçakgönüllü olma gibi ahlâki meziyetler kazandırır. Bu özelliklere sahip olan kişiler, prestij tüketimine yönelmezler, çiftçilik, hayvancılık, çobanlık, çöpçülük, temizlik işçiliği gibi birtakım iş kollarını ve bu iş kollarında çalışanları aşağı görmezler. Oysa kendini beğenme, büyüklenme gibi kötü huylar, ağalık, efendilik, amirlik gibi feodal duygular,⁹⁶ hem böylesi iş ve mesleklerin, hem de bu alanlarda çalışanların aşağılanması sonucunu doğurur. Asil insan psikolojisinin ticaret yapmayı bile yüzyıllarca aşağı sınıflardan insanlara layık gördüğü dikkate alınacak olursa,⁹⁷ yukarıda ismi geçen türden iş alanlarının hor görülmesi için az bir gurur ve kibrin yeterli olabileceği kendiliğinden ortaya çıkar. Oysa ismi geçen işler bir toplum için hayati

önem taşıyan işlerdir; bunlar yapılmadığında hayat durma noktasına gelir, en azından çekilmez olur.

Pakistanlı iktisatçılardan Ömer Çapra emanet bilincini şöyle yorumlamaktadır: "Ekonomik kaynaklar Allah'ın emaneti olduklarından, emanetçinin bu kaynakları emanetin amacını ve Allah'ın tüm halifelerinin refahını gerçekleştirecek şekilde etkin olarak kullanması, onun ahlâkî sorumluluğudur. Bu, tabiatıyla birinci olarak, güç kaynaklarını harekete geçirmeyi ve tüm temel insan ihtiyaçlarını tatmin etmeyi, ikinci olarak, optimum bir büyüme oranının gerçekleşmesi için beşeri ve maddi tüm kaynakların tam ve etkin istihdamını ve üçüncü olarak, açık vermeye yol açacak veya işsizlik ve enflasyona yol açacak aşırı talepten kaçınmayı ifade eder."⁹⁸ Yine Çapra'nın ifadesiyle, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olması bilinci, insanı, kendini gerçekleştirmeye ve insanlığa optimum katkıda bulunmaya muktedir kılar.⁹⁹

İslam, insanlar arasında karakterlerinden, yeteneklerinden, çalışmalarından, varis oldukları miraslardan vb. nedenlerle meydana gelen maddi farklılıkları ilahi sınavın bir parçası olarak görür. Kur'an'da bu, insanın halifeliği bağlamında hatırlatılır: Sizi yeryüzünün halifeleri/yetkilileri yapan, size verdiği şeylerde sizi sınamak için bazınızı bazınıza derece derece üstün kılan O'dur.¹⁰⁰ Gelirdeki farklılığın bir neticesi olarak, zenginler fakirlere yardım etmeli, toplumsal işlerin yürüyebilmesi için harcamada bulunmalıdırlar: [Allah'ın] sizi [kullanımına] halife (vekil, yetkili) kıldığı şeylerden [O'nun yolunda] harcadın.¹⁰¹

Kişisel malvarlığı açısından kabul edilen bu farklılık, idari, hukuki ve insani işlere kesinlikle yansıtılmaz. İslam'da insanların dillerinin ve renklerinin farklı oluşu, Allah'ın varlığının kanıtlarından bir olarak arz edilir;¹⁰² kabilelerin ve milletlerin varlığı saygıyla karşılanır, bu insani farklılıklar üstünlük göstergesi olarak kabul edilmez, üstünlüğün yalnızca Allah katında ve takva ile sağlanabileceği belirtilir.¹⁰³ Gerek bunlar, gerekse insanların aynı özden halifeler olarak yaratılmış olmaları, iktisat siyaseti oluşturulurken, devlet hizmetleri verilirken, iş potansiyeli tabana yayılırken, gelir paylaşılırken vb. iktisadi uygulamalar yapılırken, ırk, renk, dil, din gibi ayrımlardan uzak durulması gerektiğini göstermektedir. Negatif ayrımcılık insanın onurunu zedeler, moralini bozar, üzüntüye ve çöküntüye yol açar. Neticede başarısızlık ve felaket getirir. Kur'an'ın insanın farklılıkları, yaratılışı ve temel nitelikleriyle ilgili ayetleri, bu mahzurları daha ortaya çıkmadan önleyebilecek niteliktedir.

Son olarak, halife kavramıyla devlet başkanlığı (imâmet) arasında kurulan ilişkiye de dikkat çekmek istiyoruz. Bazı müfessirler devlet başkanlığı ve halifelik arasında ilişki kurmuşlardır. Bu görüşe göre, nasıl ki, Allah Âdem Peygamber'i yeryüzünde halife tayin etmişse, insanlar da aralarında birlik ve beraberliğin sağlanması için sözü dinlenen ve itaat edilen adil bir devlet başkanı ve halife tayin etmelidirler.¹⁰⁴ Bu açıklamada devlet başkanlığı ve halifelik öne çıkarılmakla birlikte, asıl kastedilen, toplumsal düzeni sağlayacak örgütlenmenin tesisidir ki, bunun en üst düzeyini devlet teşkil etmektedir. Ekonomik hayat bakımından bunun anlamı, işlerin belli bir düzen içerisinde ve adaletle yürütülmesi, bu işler için ihtiyaca cevap verecek niteliğe sahip yeterli miktarda toplumsal kurum ve iktisadi teşekkül oluşturulmasıdır. Bu konuda devletin evrensel olarak kabul edilmiş başat fonksiyonunun önemini vurgulamaya gerek yoktur. Çünkü bir toplumda kanunun, düzenin, hayat ve mülkün güvenlik derecesi, bir ekonominin büyüme ve istikrarının ve bireylerin iş mutluluklarının temel belirleyicisidir.¹⁰⁵ İslam geleneğinde devlet, insanların geçimlerini temin etmelerinin ve kazanç elde etmelerinin önündeki engelleri kaldırmakla, bu yüzden, sınırları içerisinde yaşayan herkesin mal ve can güvenliğini herhangi bir ayırım yapmaksızın sağlamakla, yolları emniyet altına almakla yükümlüdür.¹⁰⁶ Zira bir İslam ülkesinde, seyahat yapma, çalışma, kazanç sağlama, mülk edinme ve ticaret yapma hürriyeti, kişinin en temel hak ve hürriyetleri arasında yer almaktadır. Bunlar, yeryüzünün halifesi olan insana verilen değerlerdir.

c. Mal ve kaynakların Niteliği: Musahhar

Hangi iktisadi düzen olursa olsun, sisteminde evrene ve içindeki nesnelere yer vermek zorundadır. Çünkü bunlar iktisadi kaynaklardır; bu kaynaklar olmadan insanın iktisadi anlamda yapabileceği hiçbir şey yoktur. İnsanın üretim ve tüketiminin bütün maddesi, bunlardır. Bunlar olmadan üretim ve tüketim olmayacağı gibi, girişimde de bulunulamaz, mübadele de yapılamaz. İnsanın mülk edinebildiği bu kaynaklar olmadan, hayat da olamaz. İktisat biliminde, bu kaynakları içinde barındıran tabiat, üretim faktörleri arasında sayılmaktadır.¹⁰⁸

Kur'an'da tabiat ve onun içinde bulunan şeyler hakkında çeşitli nitelendirmeler yapılmaktadır. Mesela, bazı ayetlerde¹⁰⁹ nimet kelimesi, mal, zenginlik, bol ve güzel mâişet anlamındadır.¹¹⁰ Aynı şekilde, bu kelimenin başka bir formu olan ne'âm (ç. en'â'm) kelimesinin ayetler-

deki anlamı ise, daha sınırlı bir nimet türü olan hayvanları, daha özelde evcil büyükbaş hayvanları, en özelde de develeri kapsamaktadır.¹¹¹ Bazı ayetlerde mal hayr kelimesiyle de zikredilmektedir.¹¹² Herkesin rağbet ettiği akıl, adalet, erdemlilik, yarar sağlayan nesne ve mal gibi şeylere hayr denmektedir. Mala hayr denmesinin sebebi, hem yarar sağlaması, hem herkesin rağbet ettiği bir şey olması, hem de meşru yoldan kazanıldığında sahibini cennete girdirecek olmasıdır.¹¹³ İnsanın meşru mal (hayr) vesilesiyle uhrevi mükâfata hak kazanmasının yolu, cimriliği bırakması ve infaka yönelmesidir. Zira Kur'an'da mala aşırı düşkünlük eleştirilirken, insandan infak yapması talep edilmektedir: O [insan] mal (hayr) sevgisine çok düşkündür.¹¹⁴ Maldan (hayr) neyi infak ederseniz, kuşkusuz ki, Allah onu bilir.¹¹⁵

Nimet ve hayr nitelendirmeleri, İslam'daki mal telakkisi hakkında önemli ipuçları verse de bu husustaki temel nitelendirme musahhar kelimesinin anlamında gizlidir. Kur'an'da göklerin, yerin ve içlerindeki türlü türlü nimetlerin âdemoğulları için müsahhar kılındığı belirtilmektedir.¹¹⁶ Râgıb el-İsfahânî'ye (ö. 502/1108) göre, musahhar kılınma (teshîr), özel bir amaca doğru zorunlu olarak gidiştir. Çeşitli ayetlerde geçen musahhar kelimesinin anlamı budur.¹¹⁷ İbn Manzûr (ö. 711/1311) da benzer bir bakış açısıyla, müsahhar kelimesini şöyle tarif etmektedir: "Zorbalık altına alınan / boyun eğdirilen ve yönetilen, fakat kendisini bu durumdan kurtaracak imkânâ sahip bulunmayan her şeydir."¹¹⁸ Semîn el-Halebî (ö. 756/1355) ise, teshîr kelimesinin, hazırlama, hazır hale getirme anlamına geldiği görüşündedir. Yıldızların musahhar kılınması, insanların menfaatleri için [gökte] akıp-gitmeleri demektir. Allah'ın güneşi ve ayı musahhar kılması ise, onları mecbur bırakması / zorunlu tutması / boyun eğdirmesi anlamına gelmektedir.¹¹⁹

Müfessirler de musahhar kelimesine benzer anlamlar vermişlerdir. Mese-la, Taberî (ö. 310/923), Allah'ın güneşi ve ayı insanlara musahhar kılmasını, bunlar vasıtasıyla senelerin sayısını bilebilmelerini örnek göstererek, "insanların maslahatları ve menfaatleri için boyun eğdirmesi" şeklinde yorumlamaktadır.¹²⁰ Âlûsî (ö. 1270/1853) de kelimedeki boyun eğdirme ve itaat ettirme anlamlarına vurgu yapmaktadır.¹²¹ Hamdi Yazır ise, tefsirinde, teshîrin, bir şeyi zorla hizmete koşturmak, itaat ve inkiyât ettirmek anlamına geldiğini belirtmektedir.¹²² Aynı kelimenin farklı bir formu olan suhriyy kelimesi de iş yaptırılan kişi anlamında kullanılmaktadır:¹²³ Onların bazısını bazısına [geçim vasıtaları yönünden] üstün kıldık ki, birbirlerini işçi edinebilsinler.¹²⁴

Görölmektedir ki, Kur'an'da gökler, yer ve içindeki maddi nimetlerin bir sıfatı olarak kullanılan musahhar kelimesi, "yeryüzünün içindeki ve dışındaki nimetlerin (dünya, güneş, yıldızlar, toprak, su, ateş, rüzgâr, bitki, hayvan, eşya vs.) insanların yararlanabilmeleri, işletebilmeleri, menfaat, maslahat ve maksatlarını gerçekleştirebilmeleri için zorunlu bir işleyiş sistemine tabi kılınmasını" ifade etmektedir. Farklı bir anlatımla, bu nimetlerin musahharlık özelliği, Allah'ın onları insanların kullanabilecekleri şekilde yaratması anlamına gelmektedir.

O halde musahhar olan mal ve madde âtıl vaziyette tutulmaz, fert ve toplumun faydasından alıkonulmaz, bilakis Allah'ın emrini yerine getirme şevkiyle işletilir;¹²⁵ zira bu özelliği onlara kazandıran bizzat O'dur. O'nun, güneşi, ayı, yıldızları, geceyi, gündüzü, yeryüzünde yarattığı rengârenk bitkileri ve hayvanları, insanoğluna musahhar kılmasını, yeryüzünü türlü nimetlerle donatmasını,¹²⁶ bulutlardan su indirip, onunla yerden çeşit çeşit ürünler ve meyveler çıkarmasını, denizleri üzerlerinde gemiler yürüyecek özellikte dizayn etmesini, akarsuları insanın istifadesine vermesini (sahhara), insana sayamayacağı kadar nimet bahşetmesini,¹²⁷ işte bu anlam örgüsü içerisinde anlamak gerekir.

Allah'ın hiçbir maddi karşılık istemeden insanın istifadesine sunduğu nimetlerden öyleleri vardır ki, usulüne uygun olmak şartıyla yıllarca kullanılsa bile, miktarında kayda değer bir değişme olmaz, sağladığı fayda tamamen tükenmez, hatta keşfedildikçe, yeni teknikler geliştirildikçe faydası artar. Toprak nimeti bunların başında gelir. İnsanoğlunun binlerce yıldan beri kullanmasına rağmen, topraktan daha fazla verim elde edilebilmektedir. Toprağın içinde bulunan nimetlerin keşfi ise, başlı başına bir olaydır. Bu noktada, "Yer Allah'ındır."¹²⁸ ayetini hatırlamamız yerinde olacaktır. Allah'ın bahşettiği bu ve diğer nimetler olmasa, insan hiçbir iktisadi faaliyette bulunamaz, hiçbir keşif yapamaz. İnsan bu nimetleri yerli yerince kullanmakla yükümlü yegâne varlıktır.

d. Faaliyetlerin Niteliği: Sâlih

İnsanın iktisadi hayatta teşebbüste bulunurken, iş yaparken, üretim ve tüketim aşamalarında isabetli tercihlerde bulunması ve isabetli kararlar vermesi son derece önemlidir.¹²⁹ Bir kişinin ekonomik geleceği vereceği kararlarıyla yakından ilgili olduğu gibi, bir toplumun ekonomik geleceği de büyük oranda o toplumu yönetenlerin ve iş adamlarının verecekleri iktisa-

di kararlara bağlıdır. Bu bakımdan, bir kişi veya toplumun iktisat alanında isabetli kararlar vererek doğru işler yapması, varlığını sŸrdŸrmesinin bir gereği gibidir. Zira gŸnŸmŸzde şahit olduğumuz yerel, ulusal ve beynelmilel dŸzeylerdeki acımasız rekabetin çok bŸyŸk bir kısmı iktisat alanında yaşanmaktadır.

Kur'an'da doğru ve isabetli olan her tŸrlŸ iş salāh kelimesinin tŸrevleri ile ifade edilir. Arap dilinde fesādın zıt anlamlısı olarak kullanılan salāh kelimesi, bir Şeyin dŸzgŸn olması, o Şeyden bozukluğun gitmesi, yararlı ve uygun hale gelmesi, kusurdan korunması demektir. İçinde muslih olmak, o işi uygun ve yararlı bir Şekilde yapmak anlamına gelmektedir. Bir Şeyi islah etmek, o Şeyin bozukluğunu gidermektir. Salāh kŸkŸnden tŸreyen sulh ve musālah kelimeleri barış manasındadır. Yine aynı kŸkten gelen maslahat kelimesi ise, insanların maslahatları tamlamasında olduğu gibi, mefseletin karşıtı olarak, "faydalı ve iyi olan, dini esaslara uygun olarak menfaat ve iyiliğe vasita olan Şey" anlamında kullanılır.¹³⁰ Bir maddenin herhangi bir Şeyin Ÿretilmesine uygun oluğu, yine bu kelimenin farklı formlarıyla ifade edilir. Meselā, derinin ayakkabı yapımına elverişi oluğu yasluhu fiili kullanılarak anlatılır.¹³¹ Aynı Şekilde bir Şey bir kişinin durumuna uygunsa, "Saleha leke." (Bu Şey sana uydu.) denilir.¹³²

Salāh kelimesinin ortaç (ism-i fāil) kipi olan sālīh kelimesi ise, insana, diğer canlı ve cansız mahlŸkate, insanın iş, sŸz ve davranışlarına, kelime ve kavramlara sıfat olabilmektedir. Arap dili lŸgatlerinde verilen bilgiler, bu kelimenin sıfat olarak kullanıldığında salāh kelimesine benzer anlamlar kazandığını gŸstermektedir. Mesela, sağlam iş, dŸzgŸn ve doğru sŸz, iyi durum sālīh kelimesiyle ifade edildiği gibi, işlerini sağlam, amellerini (sŸz ve davranışlarını) dŸzgŸn yapan kişi de sālīh sıfatıyla nitelendirilmektedir.¹³³ Bir kŸk kelime olarak salāhın yukarıdaki anlamlarını dikkate alarak, sālīh kelimesi ister tek başına, ister açık bir sıfat olarak kullanılsın, ifade ettiği veya nitelendirdiği Şeye, iyi, doğru, dŸzgŸn, sağlam, yararlı, mŸnasip, duruma ve maslahata uygun gibi anlamlar kazandırdığını sŸyleyebiliriz. Bu kelimeyi herhangi bir işin sıfatı olarak kullandığımızda da bu anlamlarda herhangi bir değişme olmayacaktır. Aynı Şekilde sālīh insan, iyi ve doğru olan, dŸzgŸn ve yararlı işler yapan, işini sağlam yapan, duruma ve maslahata uygun hareket eden insan demektir.

Kur'an'da salāh kelimesinin tŸrevleri, kullanıldıkları yere gŸre anlam kazanmaktadır. Fakat bu anlamlar iyi, doğru vs. olanı rneklendirmenin

dışına taşmamaktadır. Dâmegânî'ye (ö. 478/1085) göre, bu kelimenin türevleri bazı ayetlerde iman, iyi konum, yüksek mertebe, merhamet, acıma anlamlarına gelirken, bazı ayetlerde de düzgün yaratılış, düzeltme (İslâh), itaat, güvenilirlik, iyiliği emredip kötülüğü yasaklama ve hac anlamlarında kullanılmaktadır.¹³⁴ Gerçekten de dikkatli bir gözle bakıldığında, bu kelimelerin ayetlerdeki metinsel ve/veya olgusal bağlamları doğrultusunda anlam kazandıkları görülecektir. Sözelimi, Kur'an'da, ıslah etmek ifsat etmenin (bozgunculuk ve kışkırtıcılık yapma),¹³⁵ salih amel (etkinlik) kötü (seyyi') amelin¹³⁶ karşıtı olarak geçmektedir. Keza, salih etkinlikler yapanlar, bir ayette müfsitlerin karşıtı olarak gösterilirken,¹³⁷ başka ayetlerde kötülük işleyenlerin,¹³⁸ zekât vermeyenlerin,¹³⁹ Allah'ın yolundan saptıranların¹⁴⁰ ve müşriklerin karşıtı¹⁴¹ olarak takdim edilmektedir. Yine, bir yerde Allah'a ve ahiret gününe iman eden, iyiyi emredip kötüyü yasaklayan ve hayırlarda yarışan kişilerin salih insanlar olduğu belirtilirken,¹⁴² diğer yerlerde Allah'ın kendilerine nimet verdiği kişilerin,¹⁴³ başka yerlerde de Allah'ın kendilerine verdiği nimetlere şükredenlerin¹⁴⁴ ve O'nun kendilerine lütfettiği nimetlerden sadaka verenlerin¹⁴⁵ sâlihlerden olduğu vurgulanır.

Sâlih kelimesinin bu kadar değişik anlamlara gelmesinin nedeni, kök anlamındaki çeşitlilikten değil, ayetlerde mutlak olarak kullanılması, dolayısıyla metinsel ve olgusal bağlamlarına uygun olarak farklı anlamlar kazanmasından kaynaklanmaktadır. Gerçekten de Kur'an'da salih amel herhangi bir kayıtlı kayıtlanmamış, mutlak bırakılmıştır. Çünkü ahlâk ve faziletlerin, iyilik ve hayırların çoğu nisbî olup, zamana, zemine, şartlara ve durumlara göre değişir, fertten cemaate, şahıstan millete çıktıkça mahiyeti farklılaşır. Meselâ, bir yöneticinin (ulul-emr) makamındaki ciddiyeti vakar, mahviyeti zillettir; evinde ciddiyeti kibir, mahviyeti tevazudur.¹⁴⁶ Çünkü meşru amellerin maksatları münasebetlerine göre farklılaşır. Dolayısıyla, salih amel, bazen ibadet, bazen sadaka, bazen cihat, bazen de bir zararı önlemek şeklinde tecelli eder. Bu yüzden İslam'da bir amelin salih sınıfında değerlendirilebilmesi için yalnızca meşru olması yeterli değildir; aynı zamanda, mevcut imkânlar, içinde bulunulan şartlar ve maksatlar dikkate alındığında "yerinde" olması gerekir.

Kur'an'da kullanılan amel-i sâlih ve sâlihât kelimelerinin Allah'ın rızasına, bireyin ve/veya toplumun menfaate uygun olan her türlü fiili (söz, davranış, iş ve uygulama) kapsadığında şüphe yoktur. Ancak buraya kadar verdiğimiz bilgiler, salih amelin, rastgele yapılan meşru fiiller olmadığını, bunların sâlih vasfını kazanabilmeleri için mevcut şartlar göz önüne alına-

rak, belli bir düzen ve planlama içerisinde yapılmaları gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda salih amelin, "meşru maksatlarla, doğru yerde ve isabetli zamanda yapılan doğru etkinlik" olduğunu söyleyebiliriz. Böylesi etkinliklerin, Allah'ın rızasına, bireyin ve/veya toplumun menfaatlerine uygun olmakla birlikte, mevcut şartların gerekleri ve ihtiyaçlarıyla da örtüştüğünde şüphe yoktur. Bu söz, davranış, iş ve uygulamalar, ibadetle ilgili olabileceği gibi, ahlâk, hukuk, yönetim veya iktisat alanlarıyla da ilgili olabilir.

Yaptığımız tarif doğrultusunda salih amelin iktisadi açılımının, insanoğlunun, Allah'ın verdiği maddi nimetleri yerli yerince kullanması olduğunu söyleyebiliriz. Buna bağlı olarak, kişinin, mevcut imkânlarına bakarak, gerek global konjonktürün, gerekse kendisinin, ailesinin ve toplumunun ihtiyaçlarının gerektirdiği iktisadi faaliyetleri yapması da salih amelin diğer bir açılımıdır. Her iki durumda da ihtiyaçların ve şartların gerektirdiği uygun işi imkânlar nispetinde, yeterli miktarda, fakat yerinde ve zamanında yapmak esastır. Meselâ, yoksulluğun hüküm sürdüğü Medine ortamında muhtaçlara sadaka vermek, salihlerden olma anlamı taşır. Bunun farkında olan münafıklardan bir kısmı, "Eğer O bize lütfünden verirse, elbette sadaka vereceğiz ve salihlerden olacağız." diyerek, muhtaçlara yardım edeceklerine dair söz veriyorlar.¹⁴⁷ Taberî onların bu sözünü, "Biz, mallarını akrabalarına iyilik yapmak ve Allah yolunda harcamak suretiyle salih olan kişilerin amelinin işleyeceğiz." şeklinde açıklıyor.¹⁴⁸

Taberî, sadaka vermenin insana salih olma vasfı kazandırdığı tespitini, ayetin metinsel bağlamından hareketle yapmaktadır. Aynı metot kullanılarak, pek çok ayetle salih vasfı arasında irtibat kurulabilir. Bu bağlamda, bakıma muhtaç ana-babasına –gayrimüslim bile olsalar– iyilik yapmasının insana salih vasfını kazandırmasını,¹⁴⁹ diğer bir örnek olarak zikredebiliriz. Borçlulardan faiz (ribâ) almama da salih amel kategorisindedir.¹⁵⁰ Temiz, yani meşru yollardan elde edilmiş helal yiyeceklerden yemek de böyledir.¹⁵¹ Fakat salih ameli doğrudan örneklendiren ayetler de vardır. Mesela, Allah yolunda savaşmak, bu esnada meydana gelen açlık, susuzluk ve yorgunluğa katlanmak ve muzaffer olmak salih ameldir.¹⁵² Diğer bir ayette ise, İslam iktisat anlayışının odak noktalarından biri olan iyi (hayır) işlerin salih amel/iş olduğu zikredilir: [Onlar] Allah'a ve ahiret gününe iman eden, iyiliği emreden, kötülüğü yasaklayan, hayırlarda yarışanlardır. İşte onlar salihlerdendir.¹⁵³

Bu son ayette de görüldüğü gibi, salih amelle ilgili ayetlerin tamamına yakını çoğul ifadelerle sahiptir. Kanaatimizce bunun nedeni, kişisel ibadetleri hariç tutarak söyleyecek olursak, yukarıdaki geniş anlamıyla salih amellerin sadece bir kişinin uygulamasıyla varlık alanına çıkamayacak olmasıdır. Gerçekten de salih ameller toplumsal olarak uygulandığında bir anlam ifade eder; İslam'ın bunlarla ilgili olarak gösterdiği amaçlara ancak bu yolla ulaşılır. Toplumsal uygulamaların ise, kurumsallığı zorunlu kıldığında şüphe yoktur. Bu yüzden İslâmî anlamda bir toplumsallığın ve kurumsallığın, salih vasfını haiz olması gerektiğini söyleyebiliriz.

Bunun iktisadi açılımı, üretici, tüketici, işçi, işveren, müteşebbis, memur, yönetici gibi gerçek kişiler kadar basit ortaklık, iktisadi teşebbüs (ortaklıklar, iştirakler, konsorsiyumlar, işletmeler vs.), kurum ve kuruluş gibi tüzel kişilerin de salih vasfını kazanmalarıdır. Gerçekten de Kur'an'da hakaniyetin gözetildiği iyi ortaklıklar ve dayanışmalar tavsiye edilmektedir: İyilik ve takva hususunda yardımlaşın; günah ve haddi aşma hususunda yardımlaşmayın. Allah'tan korkun; zira Allah cezalandırmayı şiddetli yapandır.¹⁵⁴ Bu ayet, Mescid-i Haram'da savaşmamayla ilgili olarak inse de dayanışma yapılacak konuların sahip olması gereken temel bir niteliği Müslümanlara tanıtmaktadır. Bu anlamda Hz. Davut'un sözleri de oldukça önemlidir: Zaten ortaklar birbirine sahiden haksızlık ederler. İman edip salih ameller işleyenler [bundan] hariçtir ki, onlar da ne kadar azdır.¹⁵⁵ İyi ve doğru ilkeler üzerine kurulan ortaklıklar, iktisadi hayatta iş yapmanın, gelişmenin ve devamlılığın teminatıdır. Aynı zamanda bu ortaklıklar, iktisadi bir iş yapmayı bilmeyen veya buna imkân bulamayan ya da güç yetiremeyen kişilerin mallarını işletmenin de bir yoludur. Bu yüzden İslam yetimlerin mallarının aynı usulle değerlendirilip, büyüdüklerinde kârıyla birlikte iade edilmesini istemektedir: Yetimin malına, o erginlik çağına ulaşincaya kadar ancak en güzel biçimde yaklaşın. [O zaman da] taksimatta ölçüyü ve tartıyı tam yapın.¹⁵⁶

Araştırmamızın bu başlığı altında verdiğimiz bilgiler göstermektedir ki, yerindelik, Kur'an'ın önemle üzerinde durduğu konular arasında yer almaktadır. Bir müslümanın amellerinin temelini teşkil eden bu nitelik, iktisadi açıdan, insanların iktisadi faaliyetlerini yürütürlerken, neyi, nerede, ne zaman, nasıl ve niçin yapacaklarına, eğer varsa, alternatiflerden hangisini tercih edeceklerine karar vermeleri ve bu karar doğrultusunda hareket etmeleri anlamına gelmektedir. Bu yüzden salih amel düşüncesi, Müslüman kişinin, küresel şartları ve konjonktürü iyi okuyarak, strateji ve

vizyon geliştirmesini, makul ve uygun olanı yapmasını gerekli kılacaktır. Böylece hem gereksiz işlerin yapılması ortadan kalkacak, hem de güç ve zaman kaybının ve kaynak israfının önüne geçilecektir. Ayrıca, mevcut şartlarda lüzumsuz veya fazlalık görünen işin yapılmasının ortaya çıkacağı mahzurlar da önlenmiş olacaktır. Bir ülkede böyle planlı ve programlı bir hareketin neticesi, dünyaya hakim olmaktır: Allah sizden iman edip salih [amel]ler işleyenleri, kendilerinden öncekileri halife yaptığı / hakim kıldığı gibi, yeryüzünde halife yapmaya / hakim kılmaya söz vermiştir.¹⁵⁷

e. Kazancın Niteliği: Allah'ın Lütfü

Ayetlerde "Allah'ın lütfü" (fadlullâh) tabiri, genel olarak, "Allah'ın insana iyi bir şey vermesi/lütfetmesi" anlamında kullanılmaktadır.¹⁵⁸ Mesela, birini peygamber tayin etmesi,¹⁵⁹ vahiy,¹⁶⁰ vahiy göndermesi,¹⁶¹ insana yardım etmesi,¹⁶² sevap vermesi¹⁶³ ve onu Cennetine koyması,¹⁶⁴ Allah'ın lütfüdür. Kur'an terminolojisinde, insanın meşru yollardan elde ettiği mal, rızık ve kâr da Allah'a izafe edilir. Çünkü insanı da, bu nimetleri de, bunları elde etmek için yararlanılan çevresel unsurları da yaratan O'dur. Şayet O bunları yaratmasaydı veya insana güç ve sağlık vermeseydi, insan bunları elde edemezdi. Bu itibarla, insan kendi iradesi, gücü ve çabasıyla elde etmiş olsa bile, bunlar gerçekte Allah'ın ona lütfüdür. Ancak Allah'ın lütfü olmaları, bu nimetlerin insan tarafından kazanıldığı ve onun malı haline geldiği gerçeğini ortadan kaldırmaz. Şu halde, bu tabiri insanın çabasını yok saymayan, fakat Allah'ın nimet bahşediciliğini öne çıkaran bir metafor olarak görmek gerekir.

Allah'ın lütfü ve onun peşine düşme, onu arama/isteme metaforu, Kur'an'da çeşitli vesilelerle dile getirilmektedir. Bunların en başta geleni, evrenin bütün nimetleriyle birlikte insanın istifadesine verilmesinin sebebi izah edilirken kendini göstermektedir. Güneşe, aya, yıldızlara, dünyaya, geceye, gündüze, yeryüzüne, yeryüzü nimetlerine, kısacası, kâinata ve kâinattaki nimetlere insanların yarar sağlayabileceği bir düzen verilmesinin, yani insana musahhar kılınmasının en önemli nedenlerinden biri, insanın Allah'ın lütfünün peşinde koşmasını, O'nun lütfünü aramasını/ istemesini sağlamaktır.¹⁶⁵ Burada zaman, mekân, tür, nitelik vb. her türlü kayıttan uzak olarak mutlak anlamda kullanılan Allah'ın lütfü metaforunun, meşru olan her türlü kazanç yolunu, kazancı, malı, serveti ve zenginliği kapsayacak kadar geniş bir anlam alanına sahip olduğu açıktır. Nitekim Dâmegânî isabetli bir yorumla, bazı ayetlerdeki fadlullâh tabirinin

“dünyalık rızık” anlamına geldiğini belirtmektedir.¹⁶⁶ Bu yorum, kazanç yollarını değil de rızık kendisini Allah’ın lütfü olarak göstermesi itibarıyla dikkat çekicidir. Yine bu yorumda, kâr sağlasın veya sağlamasın, ticaret, üretim gibi meşru herhangi bir yolla rızık elde etmeyi Allah’ın lütfü kabul edilmesi ise, ayrı bir önem taşımaktadır. İlgili ayetlerin ruhuyla bağdaşan bu yoruma dayanarak, gelecekte rızık sağlama muhtemel olan araştırma geliştirme faaliyetlerini de Allah’ın lütfü olarak görebiliriz.

Fadlullâh ifadesinin mutlak anlamda kullanıldığı daha başka ayetler de mevcuttur.¹⁶⁷ Bunlara yukarıdaki anlamların hepsini verebiliriz. Nitekim Âlûsî (ö. 1270/1853), Nisâ Suresi’nin 37’nci ayetinde geçen bu ifadeye mal ve zenginlik anlamı verir.¹⁶⁸ Bununla birlikte genel olarak müfessirler Allah’ın lütfü tamlamasındaki “ticaret ve ticari yollarla elde edilen kâr/gelir” anlamını özellikle vurgularlar. Biraz da ayrıntıya dalarak, Allah’ın lütfünü aramanın, ticaret yapma,¹⁶⁹ ticari seferlere çıkma,¹⁷⁰ kâr getiren ticari bir faaliyet yapma,¹⁷¹ deniz ticareti yapma,¹⁷² denizin imkânlarını kullanarak ticaret yapıp, kâr talep etme,¹⁷³ ticaret maksadıyla gemilere binip yolculuk yaparak Allah’ın geniş rızıkını isteme¹⁷⁴ gibi anlamlarda kullanıldığını belirtirler. Bu ifade Kur’an’ın başka bir yerinde, musibetin (hezimet) karşılığı olarak, zafer ve ganimet,¹⁷⁵ bir ayette de karşılıksız verilen mal (atâ’) anlamında geçer.¹⁷⁶

Bütün bunlar, çalışmanın, kazanç elde etmenin, ticari ve iktisadi faaliyetler yapmanın ve servet kazanmanın olabildiğince teşvik edildiğini göstermektedir. Kazanç “Allah’ın lütfü” şeklinde bizzat Allah’a isnat edilerek, bu teşvik daha da pekiştirilmektedir. Başka bir ayette, ticaretle elde edilen meşru kâr ve kazancın, yine Allah’a isnat edilmek suretiyle, “Allah’ın bıraktığı” (bakıyyetüllâh) şeklinde nitelendirilmesi de¹⁷⁷ benzer şekillerde anlamlandırılabilir. Allah’ın lütfü olan bir şeyi, yani kâr ve kazancı elde etmek için çalışma düşüncesinin insana büyük bir heyecan ve enerji vereceği aşikârdır. Bunun doğuracağı hareketlilik, Müslüman insanın cevval bir biçimde iktisadi faaliyetlere yönelmesi sonucunu doğurur. Böyle bir kişiden durgunluk veya kadercilik emaresi gösteren tavırlar beklenemez.

Öte yandan bu isnatlar, çalışmaya ve kazanç elde etmeye manevi bir hüviyet kazandırmaktadır. Kur’an’da Allah’ın mucizelerinden biri olarak, insanın O’nun lütfünü istemesinin gösterilmesi,¹⁷⁸ bu manevi boyutun düzeyini daha da artırmaktadır. Kuşkusuz bunlar, Müslümana, iktisadi faaliyetlerini ibadet bilinci içerisinde yapması sorumluluğu yüklemektedir. İbadetle iktisadi faaliyetin iç içeliğini, hacda ticaret yapmayı serbest

birakan ayette de görüyoruz: [Hacda] Rabbinizin lütfünü aramanızda size herhangi bir günah yoktur.¹⁷⁹ Bazı müfessirler, “Onların, rükû ve secde ederek, Allah’tan lütuf ve hoşnutluk talep ettiklerini görsün.”¹⁸⁰ ayetini açıklarken, ayete konu olan kişilerin, Allah’ın kendilerine Zübeyr [b. Avvâm] (ö. 36/656) ile Abdurrahmân b. Avf (ç. 31/651) gibi helalinden [rızık vermesini],¹⁸¹ verdiği bu lütfü ve nimeti artırmasını istediklerini bildirmektedirler.¹⁸²

Bu izahlardan, İslam’ın her türlü ibadet esnasında ticaret vb. iktisadi faaliyet yapılmasını serbest bıraktığı gibi bir anlam çıkarılmamalıdır. Namaz gibi bazı ibadetler yapılsı şekli itibariyle buna müsait değildir. Bu yüzden Cuma namazı esnasında Hz. Peygamber’i hutbede bırakarak, mescitten çıkıp, alışveriş yapmak üzere ticaret kervanına yönelen kişilerin Kur’an’da eleştirilmelerinin,¹⁸³ yukarıdaki bilgilerle çeliştiği düşünülmemelidir. Namaz kılınırken alışveriş elbette yapılmaz, zaruri durumlarda bile ibadetten sonrası beklenir: [Cuma] namazı kılınınca, yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfünü isteyin, Allah’ı da çokça anın ki, kurtuluşa erişesiniz.¹⁸⁴ Ayette en dikkat çekici nokta, ibadet vb. diğer yükümlülüklerini yerine getirerek iktisadi faaliyetlere giren kişinin başarılı olacağına, amaca ulaşacağına ve kurtuluşa ereceğine (iflâh)¹⁸⁵ beyan edilmiş olmasıdır. Sadece bu ayet bile İslam’da ticari ve iktisadi faaliyetlere atfedilen önemi ortaya koymaktadır.

Kazancı ve kazanç yollarını ifade etmek üzere Kur’an’da Allah’ın lütfü metaforunun kullanılması, rastgele bir söylem değil, bilinçli bir tercihtir. Zira bu yolla, İslami şartlara azami uyulmasının sağlanması amaçlanmaktadır.¹⁸⁶ İlaveten, kazanç yollarının ve kazancın Allah’a isnat edilebilecek kadar temiz ve meşru olması gerektiği, ancak bu tamlamayla (izâfet) bu kadar çarpıcı anlatılabilir. Bir iş, üretim, ticaret, kâr, mal veya servet, ancak meşru olması şartıyla Allah’ın lütfü olmaya hak kazanabilir. İslam haksız kazanç yollarını reddettiği gibi, haksız yollarla kazanılan mal ve serveti de meşru görmemektedir. Bu yüzden insanların mallarını faiz, gasp, hırsızlık, aldatma vb. haksız yollarla yemek,¹⁸⁷ haksız kazanç sağlamak maksadıyla yöneticilere rüşvet vermek, şiddetli bir biçimde eleştirilmektedir.¹⁸⁸ Keza malı insanların istifadesinden alıkoyarak biriktirenler, istifleyenler de kınanmaktadır.¹⁸⁹ Ayetlerde ismi geçen bu gayrimişru yollar yalnızca birer örnek mesabesinde. İslam’a göre, hakkaniyetli olmayan her türlü kazanç yolu ve başkalarına haksızlık yapılarak elde edilen her mal gayrimişrudur. Dolayısıyla, ayetlerde ismi geçmesi

bile, tekel, kartel, tröst gibi, topluma ve rakiplere karşı haksızlık anlamı taşıyan bütün yapılanmaları da gayrimeşru kategorisinde saymak gerekir. Meşru olmayana da toplum ve/veya devlet müdahale edebiliyor.

Fadullâh terkibi iktisat alanına meşruiyetin de ötesinde bir amaç ve hedef getiriyor, ahlâklı ve merhametli olma sonucunu doğuruyor. Elde ettiklerinin Allah'ın lütfü olduğunun bilincinde olan bir kişi, malı ve serveti sebebiyle böbürlenmez, cimrilik yapmaz; bilakis Allah kendisine nasıl lütfettiyse, o da muhtaçlara öyle lütfeder, aksine bir tavrın Allah'a karşı nankörlük olacağını bilir: [Bu böbürleneler,] cimrilik yapan, insanlara cimriliği emreden ve Allah'ın kendilerine verdiği lütfünü gizleyenlerdir.¹⁹⁰ Allah'ın kendilerine verdiği lütfünde cimrilik edenler, bunu kendileri için kesinlikle iyi sanmasınlar; bilakis bu, kendileri için kötüdür.¹⁹¹

Allah'ın lütfü tabiriyle ilgili olarak bir inceliğe daha dikkat çekmek istiyoruz: Salih amelin kullanımında olduğu gibi, bu tabir de Kur'an'da mutlak bırakılmaktadır. İktisadi açıdan bunun gayet yerinde olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü insanın zaruri olan ihtiyaçlarını temin etmek amacıyla yaptığı faaliyetleri hariç tutacak olursak, hangi işin nerede ve ne zaman yapılması gerektiğine karar verebilmek için bölgesel ve yöresel şartları ve global konjonktürü iyi bilmenin, ayrıca geleceği de çok iyi okumanın elzem olduğunu biliyoruz. Aynı şekilde Allah'ın bıraktığı tabiri de ilgili ayette herhangi bir kâr oranı ile sınırlandırılmayıp mutlak bırakılmaktadır. Ticaret mallarının maliyetini ve fiyatlandırılmasını etkileyen çevresel faktörler düşünüldüğünde, bunun da iktisadi açıdan yerinde bir tavır olduğu kolaylıkla görülür. Bütün bunlar, Allah'ın lütfü ve bıraktığı şeklindeki kullanımın salih ameli gerekli kıldığını göstermektedir.

Son olarak, Arapça'da "fadl" kelimesinin, lütuf, nimet ve ihsan gibi anlamlarının yanı sıra üstünlük, fazlalık, erdemlilik ve iyilik gibi anlamlara da sahip olduğunu¹⁹² gözden kaçırmamak gerektiğini de belirtmeliyiz. Kelimenin bu anlamlarına ve Allah'ın bu anlamları kendisine nispet etmesine dayanarak, Kur'an'da iktisadi faaliyetlerin Allah'a isnat edilebilir ilkelerle yürütülmesinin istendiğini, meşruluğun gerekli kıldığını, iktisadi üstünlüğe, bunun getireceği artı nimetlere, yoksulluğun önlenmesinde ve tabii afetlerin açtığı yaraların sarılmasında etkili olan iyilik ve erdemliliğe büyük bir önem verildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayrıca Allah'ın lütfü tabiri, insandaki girişimci ruhu harekete geçiren önemli bir etkidir. Çünkü her Müslüman Allah'ın lütfüne, dolayısıyla da rızasına ulaşmak isteyecektir.

f. Sorumluluğun Niteliği: İman

Buraya kadar yazdığımız her şey bir tarafa, Müslüman büyük-küçük her türlü amelini, diğer bütün amaçlarının üstünde, Yüce Yaraticısına karşı sorumluluğun bir gereği olarak yapar. Çünkü evrendeki bütün nimetleri Allah yaratmış, bunları insanın istifadesine sunmuş, ona bunlardan yararlanacak akıl ve kabiliyet ihsan etmiş, irade vermiş, onu amellerinde hür bırakmış, fakat doğru ile yanlış ana hatlarıyla bildirdikten sonra ona doğru olanı yapma, yanlış olanı da yapmama yükümlülüğü getirmiş, onu yaptıklarından sorumlu tutmuştur.¹⁹³ Zira İslam inancına göre, insan öldükten sonra diriltilecek, bu dünyada yaptığı iyilikleri ve kötülükleri görecek,¹⁹⁴ yaptıklarından ve yapması gerektiği halde yapmadıklarından dolayı sorgulanacaktır.¹⁹⁵ Allah'ın verdiği nimetler hakkındaki sorgulama, bunun en başta yer alanlarındandır: Sonra o gün nimetlerden sorgulanacaksınız.¹⁹⁶

Sorumluluk, kişinin, sorumluluk alanına (=görev alanı, yükümlülükleri, yapması ve yapmaması gerekenler) ilişkin karar ve eylemleri hakkında bir otorite önünde gerektiğinde hesap vermesi durumudur. Değişik bir anlamıyla sorumluluk, insanın üstlendiği, kendisine tevdi edilen görev ve işlevlerini yerine getirmesi, kararlarının, tutum ve davranışlarının, yapması gerektiği halde yapmadıklarının, yapmaması gerektiği halde yaptıklarının sonuçlarına katlanması ve bunlardan dolayı hesap verebilmesidir. Sorumluluk, rutin/mutat dinî, ahlâkî ve kanunî serbesti ve yasaklamalara uymayı gerektirdiği kadar, iyi, doğru, bireyin ve toplumun yararına olan şeyleri yapmayı, misyon ve vizyonun gerektirdiği hedeflere ulaşmayı, olumsuz durumları ortadan kaldırmayı ve bütün bunların gerçekleşip gerçekleşmemesi hakkında hesaba çekilmeyi de gerekli kılmaktadır. Bu izahlara göre dünyada sorumluluk duygusu taşıyan tek varlık insandır. Çünkü o, diğer varlıklarda bulunmayan derecede akıl ve iradeye sahip olup, inancı, değer yargıları ve yaşama tarzıyla bir şahsiyettir. Bu sebeple ondan, dinî, ahlâkî, içtimâî ve hukukî bakımdan doğru yolu seçmesi istenir ve bu hususlarda sorumlu tutulur. Bunun gerekçesi, insanın akla ve hür iradeye sahip olmasıdır.¹⁹⁷ İnsanın sorumluluğu, akli, hürriyeti, imkânları, imkânsızlıkları ve içinde bulunduğu şartlar ile doğru orantılı olarak, artar veya azalır.

İslam'da herkes, kendi vicdanına, toplumuna, devlete, insanlığa, diğer canlılara, çevreye ve kâinata karşı sorumludur. Fakat insanı yeryüzünde halife olarak tayin ettiğinden ve evrendeki şeyleri ona musahhar kıl-

dığından dolayı, bunların hepsinden daha fazla Allah'a karşı sorumludur. Sorumluluğun dayandığı esas, yükümlülüğün ihlalidir. İslam'da insanın bir şeyi yapma veya yapmama yükümlülüğü temelde Kur'an'a ve sünnete dayanır. İslamî sorumluluk bu temele inançla birlikte başlar. Bu bakımdan İslam'da sorumluluğun niteliğini belirleyen esasen inançtır. İslam inancına göre, fiillerinden ötürü insanın bu dünyada hesap vermekle yükümlü olduğu mercii elbette vardır; fakat insanın sorumlu olduğu asıl mercii Allah'tır ve O'na hesap verme işi ahiret gününde gerçekleşecektir.

Kur'an'da bu inanç, müminin fiillerini, umursamaz, tepkisel veya içgüdüsel söz ve davranışlar olmaktan çıkarıp, bilinçli, anlamlı, amaçlı, iyi ve yerinde olan eylemlere dönüştürme mekanizması olarak işlev görmektedir. Temelde Allah'a hesap vermeye dayalı olan bu sorumluluk anlayışının, iktisadi alanda da aynı işlevini sürdürdüğünü görüyoruz. Mesela, insanların mallarını haksız yollarla almaya kalkışanlara ahiret günündeki hesap verme işlemi hatırlatılmakta, böylece bu kötü yoldan vazgeçmeleri amaçlanmaktadır: Kim düşmanlık ve haksızlıkla bunu yaparsa, onu ateşe atacağız. Bu, Allah'a kolaydır.¹⁹⁸ Buna karşılık salih amel işleyenler ise, mükâfatlandırılırlar ve en güzel Cennetlere konulurlar.¹⁹⁹

Uhrevi sorumluluk duygusu, müminler infakta bulunmaya ve sadaka vermeye teşvik edilirken de dile getirilmektedir: Mallarını gece-gündüz gizli ve açık olarak [Allah yolunda] harcayanlar var ya, onların mükâfatları Rablerinin katındadır.²⁰⁰ Çünkü zenginlerin yoksullara yardım etmeleri, topluma karşı sorumluluklarının bir gereğidir. Bu yöntemle sorumluluk kavramı, zayıf olanı koruyarak sosyal adaletin sağlanmasına önemli bir katkı sağlar. Hangi zengin fakirlere yardım hususunda nefsinin cimriliğinden korunursa, kurtuluşa erer.²⁰¹ Bu kurtuluşun dünyevi boyutu, iyi olmanın ötesinde, mükemmel diye nitelendirilen şirketlerin de amaçları arasındadır. Zira bu şirketler, harika ürün ve hizmetler sunmanın yanı sıra, iktisadi faaliyetlerini topluma zararlı etkileri açısından sınırlayarak, toplumun refahına katkıda bulunarak, insanların, özellikle de dar gelirli lilerin hayat kalitelerini artırmak amacıyla, ülkeye, topluma ve tüm dünyaya yararlı faaliyetlerde bulunarak, dünyayı daha iyi bir yer yapmaya çalışırlar.²⁰²

Bazı ayetlerde, ismen zikredilen kötü bir fiilin imanla bağdaşmayacağı vurgulanmak suretiyle, insanların o fiili işlemelerinin engellenmesi hedeflenmektedir. Esnafın ve tüccarın emtiayı doğru tartı ile tartmaları

ve müşterilerini aldatmamaları gerektiği vurgulandıktan sonra, "Allah'ın bıraktığı sizin için daha iyidir, eğer müminler iseniz."²⁰³ ifadesinin kullanılması, bunun açık bir örneğini teşkil etmektedir. Bu ayette makul kâr ile iman arasında doğrudan bir ilişki kurulmakta, gerçek bir müminin mevcut piyasa şartlarında makul olanın üstünde kâr alamayacağı, şayet alırsa, bunun imanla bağdaşmayacağı edebî bir biçimde dile getirilmektedir. Aynı metoda insanların faiz (ribâ) almalarını önlemek maksadıyla da başvurulmaktadır: Allah'tan korkun; eğer [gerçekten] iman ediyorsanız, faizin geri kalanını bırakın.²⁰⁴

Fakirlerin asgari ihtiyaçlarının giderilmesi, haksız yollarla kazanç sağlamanın önlenmesi gibi sosyal faaliyetler, bireylerin olduğu kadar, hatta daha fazla toplumun, iktisadi kurumların ve devletin de sorumluluk alanına girmektedir. Sorumluluk, kamunun böylesi vicdani durumlar karşısında duyarsız kalmayarak, sosyal adalet ilkesini uygulamaya geçirmesini gerektirir. Bu da devletin sosyal politikalar üretmesi, planlama yapması, geliri tabana yaymak için gerekli araçlara başvurusu, kısaca, ekonomik gidişata gerektiğinde müdahale etmesi anlamı taşımaktadır. Laissez faire (Bırakınız yapsınlar.) kapitalizmde, "Karışma, dünya yolunu bulur." sloganıyla ulaşılabilecek hiçbir sosyal adalet ideali yoktur.²⁰⁵

İslam ekonomi düşüncesinde devletin ekonomiye müdahalesinin daha başka gerekçeleri de dile getirilmektedir: Devlet, kaynakların tahsisi ve özellikle kıt kaynakların tahsisi fonksiyonunu veya aşırı talebi kör piyasa güçlerinin denetimsiz faaliyet seyrine bırakamaz. O, bizzat kendisi olumlu bir rol oynayarak, rasyonel planlama ve gerekli fiziksel ve sosyal altyapıyı kurmak suretiyle, arzulanmış amaçların gerçekleştirilmesine yönelik bilinçli katkılarla bulunmalıdır.²⁰⁶ Hz. Yusuf'un Mısır'da hazinedar iken yaptığı uygulamalarda da devletin bu rolü açıkça görülmektedir.²⁰⁷

Öte yandan İslam'da sosyal refah mutlak bir öneme sahip olduğundan, bireysel özgürlük –önemine rağmen– sosyal sonuçlarından bağımsız değildir. O, sosyal menfaatle veya İslam toplumunun maddi ve manevi amaçlarıyla çatışmadığı veya birey diğerlerinin haklarına tecavüz etmediği sürece kutsaldır.²⁰⁸ Aldatma, tekelcilik, vurgunculuk, haksız rekabet, rüşvetle avantaj sağlama gibi gayrimeşru piyasa şartları, bu hak tecavüzlerinin önde gelenleri arasında yer almaktadır. Böylesi hak ihlalleri, devlete narh / rayiç koyma vb. araçlar kullanarak piyasalara müdahale sorumluluğu yüklemektedir.²⁰⁹ Eğer ekonomiye toplum adına devlet müdahil

olmaz da toplumda insanlar gayri meşru yollarla kazanç elde etmeye, birbirlerinin mallarını batıl yollarla yemeye, hileli ticari yollara başvurmayaya başlarsa, bu, toplumun intiharıdır, Kur'an'ın tabiriyle, kendi kendini öldürmektir: Kendi kendinizi öldürmeyin.²¹⁰

Son olarak, devlet, İslam'ın ekonomik alandaki ilkelerin, kuralların ve amaçların gerçekleşmesi için ekonomide gerektiğinde icracı, gerektiğinde de denetçi ve uzlaştırıcı olarak önemli roller oynama sorumluluğu ile karşı karşıyadır. Kur'an'ın adalet talebi, iyiliği emredip kötülüğü yasaklama teklifi, insanların birbirlerinin mallarını haksız yollarla yemelerini yasaklaması, rüşvet yoluyla avantaj sağlamayı reddetmesi, Allah'ın lütfünü aramayı emretmesi, velhasıl iktisadi hayatla ilgili bireyi aşan talepleri, İslam toplumunun, kurum ve kuruluşların ve devletin müdahalesine ve planlamasına işaret etmektedir. Zira bu taleplerde geçen çoğul ifadeler, sadece bireye değil, aynı zamanda topluma emirdir.

IV. SONUÇ

Gayet açık bir biçimde görülmektedir ki, Kur'an herhangi bir ekonomi modeli öngörmemektedir. Aynı şeyi İslam'ın bütünü için de söyleyebiliriz. Bununla birlikte, genelde İslam'ın, özelde de Kur'an'ın, hayatın diğer alanlarıyla olduğu kadar iktisat alanıyla da ilgili olan bir meşruiyet talebi vardır. Ayetlerde sıklıkla mülkiyet, kazanç, faiz, borç, yardımlaşma, israf gibi konulara değinilmektedir ki, bunlar doğrudan iktisat alanındaki uygulamalarla ilgilidir. En önemlisi, Kur'an birbiriyle tutarlı ve bütünlük arz eden, İslam'ın ahlâki, hukuki, iktisadi vb. açılımlarını besleyen düşünsel bir membaa ve ilkelere sahiptir. Bütün bunlar İslam ve Kur'an'la iktisat bilimi arasındaki kesişim alanlarını oluşturmaktadır. Aynı zamanda bunlar, Kur'an'ın, İslam iktisat anlayışına düşünce, ilke ve uygulama açılarından katkı yaptığını da göstermektedir.

Kur'an'ın İslam iktisat anlayışına yaptığı bu katkıların en önemlisi, hiç kuşkusuz, iktisat düşüncesiyle ilgili olandır. Çünkü iktisadi tercih, karar ve faaliyetler neticede düşünsel zemini oluşturan referans alanına dayanır. Bu referans alanı, hem iktisat zihniyetinin veya düşünüş biçiminin, hem de iktisadi ilkelerin kaynağı, dayanağı ve temelidir, uygulamaları doğrudan ve dolaylı olarak etkiler. Bir yandan adalet, meşruiyet, ahlâklılık gibi ilkeler, diğer yandan sadaka, mülkiyet, kazanç gibi uygulamalar, bu referans alanına bağlı olarak temellenmeye ve biçim almaya başlar. İktisadi faaliyetlere bu referans alanı anlam ve amaç kazandırır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, İslam iktisat anlayışına temel teşkil eden referans alanıyla ilgili olarak Kur'an ayetlerinde, Allah'ın yaratıcılığı, insanın halifeliği, kaynakların insana musahhar kılınışı, işlerin yerinde-liği, kazancın ve nimetlerin Allah'ın lütfü oluşu ve imanın gerektirdiği sorumluluk bilinci öne çıkarılmaktadır. Diğer bir anlatımla, İslam iktisat anlayışının temel düşünce yapısını, hayatın hemen her alanıyla ilgilerini kurabileceğimiz bu kavramlardan hareketle oluşturabiliriz. Bu kavramlar, iktisadi faaliyetlerin temel unsurlarını farklı açılardan hareketle nitelendir-mektedir: İktisadi faaliyetlerin yeri ve konusu olan evren (özelde tabiat) ve kaynaklar Allah tarafından yaratılarak insanın istifadesine sunulmuştur. İktisadi faaliyetlerin icracısı olan insanı evrenden ve kaynaklardan yarar-lanma kabiliyetine sahip olarak yaratan da O'dur. Bu yüzden o, tabiatın ve kaynaklardan ancak Allah'ın bildirdiği meşruyet çerçevesinde ya-rarlanıp kazanç elde edebilir. İnsan iktisadi faaliyetlerini tarihi ve kon-jonktürel şartları dikkate alarak yürütmek, yani imkânlar ve şartlar neyi gerektiriyorsa onu yapmak durumundadır. İyi ve meşru olanı yapması, belli bir plan dahilinde hareket etmesi, hakkaniyete riayet etmesi, adaleti gerçekleştirmesi, fakirlere yardımda bulunması vb. yükümlülükleri yerine getirmesi, insanın kendi vicdanına, toplumuna, insanlığa ve çevreye karşı sorumluluğunun bir gereğidir. İnsanın bu yükümlülüklerini ihlal etmesi, devleti iktisadi hayata müdahale etme sorumluluğuyla yüz yüze getirir.

KAYNAKÇA

- A. Mannan, Muhammed, İslam Ekonomisi -Teori ve Pratik-, çev. Bahri Zengin -Tevfik Ömeroğlu, 4. Baskı, İstanbul: Fikir Yay., 1980.
- Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin es-Seyyid Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Bağdâdî, Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî, tashih: Muhammed Hüseyin el-Arab, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1417/1997.
- Armağan, Servet, İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler, 2. Bas-kı, Ankara: DİB Yay., 1992.
- Ateş, Süleyman, Kur'an Nizamı, İstanbul: Dergâh Yay., 1985.
- Attas, Seyyid Hüseyin, Toplumların Çöküşünde Rüşvet, çev. Cevdet Cerit, İstanbul: Pınar Yay., 1988.

- Austruy, Jacques, Kapitalizm Marksizm ve İslam, çev. Agâh Oktay Güner, 4. Baskı, İstanbul: Damla Yayınevi, 1980.
- Bâbilli, Mahmûd Muhammed, el-İktisâd fî dav'î's-şer'iatî'l-İslâmiyye, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Lübnânî, 1980.
- Braudel, Fernand, Maddi Medeniyet ve Kapitalizm, çev. Mustafa Özel, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1991.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr el- Basrî, Kitabu't-tabassur bi't-ticâra, 2. Baskı, Mısır: Matbaatü'r-rahmâniyye, 1354/1935.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd, Tâcü'l-lüga ve sıhâhu'l-Arabiyye, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, et-tab'atü's-sâlise, Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1399/1979.
- Chittick, William, Hayal Alemleri, çev. Mehmet Demirkaya, İstanbul: Kaknüs Yay., 1999.
- Cürçânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali Ebû'l-Hasen el-Huseynî, et-Ta'rîfât, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1407/1987.
- Çağrırcı, Mustafa, Anahatlarıyla İslam Ahlâkı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1985.
- Çapra, Ömer, "İslami Refah Devleti ve Devletin Ekonomideki Rolü", İslâm İktisadı Araştırmaları I, İstanbul: Dergâh Yay., 1988 (ss. 148-174).
- Çöloğlu, Halit, İktisadi Sistemler Sistem-Doktrin-Eleştiri, Ankara: Gazi Üniversitesi İİBF Yay., 1987.
- Dâmegânî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Muhammed, el-Vücûh ve'n-nezâir li elfâzi kitâbillâhi'l-azîz, thk. Muhammed Hasen Ebu'l-Azm ez-Zeftî, Kahire, 1412/1992.
- Demirci, Rasih vd., Genel Ekonomi (Mikro- Makro), Ankara: Kişisel Yayın, 1992.

- Dimaşkî, Ebu'l-fadl Ca'fer b. Ali, Kitâbü'l-işâra ilâ mehâsini't-ticâra ve guşûsu'l-müdelisîn fihâ, thk. El-Büşrâ eş-şurubcî, Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-ezheriyye, 1977.
- Doğan, D. Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul: İz Yay., 1996, s. 613, 733.
- Dumlu, Ömer, Kur'ân-ı Kerim'de Salâh Meselesi, Ankara: DİB Yay., 1992.
- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Kitâbu'l-Emvâl, thk. Muhammed Umâra, Beyrut/Kahire: Dâru's-şurûk, 1409/1989.
- Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb el-Ensârî, Kitâbü'l-harâc, 2. baskı, Kahire: el-Matbatû's-selefiyye, 1352.
- Ebû Zehra, Muhammed, İslâm Hukuku Metodolojisi, Gözden geçirilmiş 3. baskı, Ankara: Kişisel yayın, tsz.
- Ebu'l-Leys es-Semerkindî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed, Tefsîru's-Semerkindî (Bahru'l-ulûm), Beyrut: Dâru'l-fikr, 1416/1996.
- Ebu's-Suud, Mahmud, İslami İktisadın Esasları, çev. Ali Özek, İstanbul: Hisar Yayınevi, 1969.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb, Kâmûs Ter-cemesi (Okyânûsu'l-basît fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît), çev. Ahmed Âsım, İstanbul: Bahriye Matbaası, 1305.
- Gündoğan, Ali Osman, "Eylemde Sorumluluk Ve Özgürlük İlişki-si", <http://www.aliosmangundogan.com/PDF/Bildirir/Ali-Osman-Gundogan-Eylemde-Sorumluluk-ve-Ozgurluk.pdf> (27.12.2010).
- Halebî, Ahmed b. Yûsuf b. Abdüddâim es-semîn, Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrafî'l-elfâz, thk. Muhammed Bâsil, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1417/1996.
- Hallâf, Abdulvahhâp, İslam Hukuk Felsefesi (İlmu usûlî'l-fikh), çev. H. Atay, Ankara: AÜİF Yay., 2. Baskı, 1985.

- Hallâl, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn, el-Hassü alâ et-ticâra ve's-sînâa ve'l-amel, Dimaşk: Mektebetü'l-kudsî ve'l-büdeyr, 1348.
- Hamitoğulları, Beşir, İktisadi Sistemlerin Temelleri –Strüktürlerin Diyalaktiğinden Sistemlerin Diyalektiğine-, İstanbul: Risale Yay., 1988.
- Hasaneyn, Adnan Said Ahmed, el-İktisâd ve enzimetühû ve kavâidühû ve üsüsühû fi dav'î'l-İslâm, Mekke el-mükerrreme: el-Mektebü'l-fetiyy li'l-hidemâtî'l-ilmiyye, 1413.
- Heykel, Abdulaziz Fehmi, Mevsûatu'l-mustalahâtî'l-iktisâdiyye ve'l-ihsâiyye, Beyrut: Dâru'n-nehdati'l-Arabiyye, 1406/1986.
- Illich, Ivan, Tüketim Köleliği, çev. Mesut Karaşahan, İstanbul: İz Yay., 1990.
- Izutsu, Toshihiko, İbn Arabî'nin Futûhât'ındaki Anahtar Kavramlar, çev. A. Yüksel Özemre, İstanbul: Kaknüs Yay., 1998.
- İbn Kayyimi'l-cevziyye, er-Rûh, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1395/1975.
- İbn Kesîr, Ebû'l-fidâ' İsmâîl İmâdüddîn b. Ömer, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, thk. Abdulaziz Anîm vd., Kahire: Dâru's-şâ'b, tsz.
- İbn Manzûr, Abdullah Muhammed b. Mükerrrem, Lisânü'l-Arab, Kâhire: Dâru'l-meârif, thk. Abdullah Ali el-kebîr – M. Ahmed Hasbullâh – Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, tsz.
- İbn Seyyide, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâîl el-mürsî, el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam, thk. Abdulhamîd Hindâvî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1421/2000.
- İbrahim Enîs vd., el-Mu'cemü'l-vasît, 4. Baskı, Kahire: Mecmeu'l-lügati'l-Arabiyye, 1425/2004.
- Kâdî el-Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah Ebû Omer b. Muhammed eş-Şîrâzî, Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl, thk. Abdulkadir İrfan el-Aşşâ, Beyrut, 1416/1996.

- Kallek, Cengiz, Asr-ı Saadet'te Devlet-Piyasa İlişkisi, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Kazgan, Gülten, İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, 3. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984.
- Kelgökmen, Derya, "İşletmelerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Düzeylerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Literatür Taraması", Ege Akademik Bakış / Ege Academic Review, 10 (1), (2010) (ss. 303-318).
- Kılıçbay, Ahmet, İktisadın Prensipleri, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., 1974.
- Konevî, Sadreddin, Esmâ-i Hüsnâ Şerhi, çev. Ekrem Demirli, İstanbul: İz Yay., 2004.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, el-Câmî' li ahkâmî'l-Kur'ân, thk. İrfan el-Aşşâ, Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1414/1993.
- Kutub, Seyyid, Fî zilâli'l-Kur'ân, 32. Baskı, Kahire: Dâru's-şurûk, 1423/2003.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, en-Nüketü ve'l-uyûn (Tefsîru'l-Mâverdî), thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye-Dâru'l-kütübi's-sekâfe, 1412/1992.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan, İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku (el-Ahkâmü's-sultâniyye), çev. Ali Şafak, İstanbul: Bedir Yay., 1386/1976.
- Mehmed Vehbî, Hulâsatü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1979.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, "Kur'an'ın Ekonomik ve Siyasi Öğretisi", İslam Düşüncesi Tarihi, Editör: M. M. Şerif, Türkçe baskının editörü: Mustafa Armağan, İstanbul: İnsan Yay., 1990, I (ss. 211-32).
- Mısrî, Refik Yûnus, Usûlü'l-iktisâdî'l-İslâmî, Dimaşk: Dâru'l-kalem / Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1409/1989.

- Nebhân, Muhammed Faruk, İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, çev. Servet Armağan, İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1980.
- Nezih Hammâd, İktisadî Fıkıh Terimleri, çev. Recep Ulusoy, İstanbul: İz Yay., 1996.
- Nuveyhi, Muhammed, Ekonomik Adaletin Temelleri, çev. Ahmet Yaprak, İstanbul: Beyan Yay., 1984.
- Orman, Sabri, "İslâm İktisadî Düşünce Tarihinin Kaynakları –I–", İlim ve Sanat, sayı: 32 (ss. 50-57), (Mayıs 1992).
- Orman, Sabri, "İslâm İktisadî Düşünce Tarihinin Kaynakları –II–", İlim ve Sanat, sayı: 33 (ss.65-71), (Ağustos 1992).
- Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed, el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân, thk. M. Seyyid Keylânî, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, tsz., s. 672.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin el-Hasan b. Ali et-Teymî, et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb), Beyrut: Dâru'l-kütüb el-ilmiyye, 1411/1990.
- Sadr, Muhammed Bakır, İslâm Ekonomi Sistemi, çev. M. Keskin – S. Ergün, Ankara: Rehber Yay., 1993.
- Said Nursî, Bediüzzaman, Sünûhât, Metin, sadeleştirme ve açıklama: Abdullah Aymaz, İstanbul: Şahdamar Yay., 2006.
- Sâlûs, Ali Ahmed, el-İktisadî'l-İslâmî ve'l-kadâyâ el-fikhiyye el-muâsıra, Doha: Dâru's-sekâfe, 1416/1996.
- Sıddıkî, M. Necatullah, İslam Ekonomi Düşüncesi, çev. Yaşar Kaplan, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir, el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân, Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1416/1996.
- Şaban, Zekiyüddin, İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-fıkh), çev. İ. Kâfi Dönmez, Ankara: TDV Yay., 1990.

- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, Fethu'l-kadîr el-câmi' bey-ne fenneyî'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr, Kahire: Dâru'l-hadîs, 1413/1993, IV, 490-92.
- Tabakoğlu, Ahmet, İslam ve Ekonomik Hayat, İstanbul: DİB Yay., 1987.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, Câmiu'l-beyân an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1408/1988.
- Tabresî, Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen, Mecmeu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1414/1994.
- Top, Seyfi – Öner, Akın, "İşletme Perspektifinden Sosyal Sorumluluk Teorisinin İncelenmesi", ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 4, Sayı 7 (ss. 97-110), (2008).
- Umâra, Muhammed, Kâmûsu'lmustalahâtî'l-iktisâdiyye fi'l-hadâratî'l-İslâmiyye, Beyrut/Kahire: Dâru's-şurûk, 1413/1993.
- Ülgener, Sabri F., İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri İle Bir Portre Denemesi, Gözden geçirilmiş 2. baskı, İstanbul: Der Yayınları, 1991.
- Yazır, Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'ân Dili – Türkçe Tefsir, İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Yeşilyurt, Temel, "Kur'an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu (Günah ve Sevap)", F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10:1 (ss.37-50), (2005).
- Yıldız, Kemal, "Sorumluluk", DİA İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV, 2009.
- Yönet, Ender, "Kurumsal Sosyal Sorumluluk Anlayışında Son Dönem: Stratejik Sorumluluk", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 13 (ss.239-64), (2005).

- Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferâc vd., Kuveyt: Vezâratü'l-i'lâm, 1391/1981.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl, thk. Muhammed Abdusselam Şahin, Beyrut: Dâru'kütübi'l-ilmîyye, 1415/1995.
- Zencânî, Mahmûd b. Ahmed, *Tehzibü's-sihâh*, thk. A. Selâm Muhammed Harun-Ahmed Abdulgafûr Attâr, Kahire: Dâru'l-maârif, tsz.
- Zerka, Enes, "İslâm İktisadı: İnsan Refahına Bir Yaklaşım", İslâm Araştırmaları I, İstanbul: Dergâh Yay., 1988 (ss. 19-36).
- Zeyn, Muhammed Bessâm Rüşdî, el-Mu'cemü'l-müfehres li-meâni'l-Kur'âni'l-azîm, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-muâsir, 1416/1995.

- 1| *Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâîl b. Seyyide el-mürsî, el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, thk. Abdulhamîd Hindâvî, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1421/2000), V, 185-86; *Abdullah Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, Lisânü'l-Arab*, (Kâhire: Dâru'l-meârif, thk. Abdullah Ali el-kebîr – M. Ahmed Hasbullâh – Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, tsz.), V, 3642; *İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, Tâcü'l-lüga ve sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, et-tab'atü's-sâlise, (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1399/1979), II, 524-25; *Muhammed Murtazâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferâc vd., (Kuveyt: Vezâratü'l-i'lâm, 1391/1981), IX, 35-42; *Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, Kâmûs Tercemesi (Okyanûsu'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît)*, çev. Ahmed Âsım, (İstanbul: Bahriye Matbaası, 1305), I, 1255.
- 2| *D. Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: İz Yay., 1996), s. 613, 733.
- 3| *İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab*, V, s. 3642; *Zebîdî, Tâcü'l-arûs*, IX, 44; *A. Âsım, Kâmûs Tercemesi*, I, s. 1255.
Kasd kelimesi de aynı anlamda kullanılabilir. Bkz. Mahmûd b. Ahmed ez-Zencânî, Tehzibü's-sihâh, thk. A. Selâm Muhammed Harun-Ahmed Abdulgafûr Attâr, (Kahire: Dâru'l-maârif, tsz.), I, s. 235.
- 4| *Doğan, Büyük Türkçe Sözlük*, s. 159.
- 5| *Nezih Hammâd, İktisadî Fıkıh Terimleri*, çev. Recep Ulusoy, (İstanbul: İz Yay., 1996), ss. 160-61.

- 6| *İbn Kayyimi'l-cevziyye, er-Rûh, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1395/1975), s. 237.*
- 7| *İktisâd kelimesinin çağdaş Arapça'daki kavramsal anlamı için bkz. Abdulaziz Fehmi Heykel, Mevsûatu'l-mustalahâtî'l-iktisâdiyye ve'l-ihsâiyye, (Beyrut: Dâru'n-nehdati'l-Arabiyye, 1406/1986), ss. 266-67; Muhammed Umâra, Kâmûsu'l-mustalahâtî'l-iktisâdiyye fî'l-hadâratî'l-İslâmiyye, (Beyrut/Kahire: Dâru's-şurûk, 1413/1993), s. 59.*
- 8| *Geniş bir değerlendirme için bkz. M. Necatullah Sıddîkî, İslam Ekonomi Düşüncesi, çev. Yaşar Kaplan, (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984), ss. 203-14; Muhammed A. Mannan, İslam Ekonomisi -Teori ve Pratik-, çev. Bahri Zengin –Tevfik Ömeroğlu, 4. Baskı, (İstanbul: Fikir Yay., 1980), ss. 22-24; Ahmet Tabakoğlu, İslam ve Ekonomik Hayat, (İstanbul: DİB Yay., 1987), s. 11.*
- 9| *Tabakoğlu, İslam ve Ekonomik Hayat, s. 13.*
- 10| *Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb el-Ensârî, Kitâbü'l-harâc, 2. baskı, (Kahire: el-Matbatû's-selefiyye, 1352).*
- 11| *Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız el-Basrî, Kitabu't-tabassur bi't-ticâra, 2. Baskı, (Mısır [Kahire]: Matbaatü'r-rahmâniyye, 1354/1935).*
- 12| *Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl, el-Hassü alâ et-ticâra ve's-sinâa ve'l-amel, (Dimaşk: Mektebetü'l-kudsî ve'l-büdeyr, 1348).*
- 13| *Ebu'l-fadl Ca'fer b. Ali ed-Dimaşkî, Kitâbü'l-işâra ilâ mehâsini't-ticâra ve guşuşu'l-müdelîsin fihâ, thk. El-Büşrâ eş-şurubcî, (Kahire: Mektebetü'l-külliyâtî'l-ezheriyye, 1977).*
- 14| *Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Kitâbu'l-Emvâl, thk. Muhammed Umâra, (Beyrut/Kahire: Dâru's-şurûk, 1409/1989).*
- 15| *Bu eserlerin ayrıntılı bir listesi için bkz. Sabri Orman, "İslâm İktisadî Düşünce Tarihinin Kaynakları –I-", İlim ve Sanat, sayı: 32, (Mayıs 1992), ss. 50-57; Aynı müellif, "İslâm İktisadî Düşünce Tarihinin Kaynakları –II-", İlim ve Sanat, sayı: 33, (Ağustos 1992), ss.65-71.*
- 16| *Rasih Demirci vd., Genel Ekonomi (Mikro- Makro), (Ankara: Kişisel Yayın, 1992), s. 3.*
- 17| *Ahmet Kılıçbay, İktisadın Prensipleri, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., 1974), s. 3.*
- 18| *Demirci vd., Genel Ekonomi, s. 4, 9.*
- 19| *Kılıçbay, İktisadın Prensipleri, s. 6-7.*
- 20| *Ivan Illich, Tüketim Köleliği, çev. Mesut Karaşahan, (İstanbul: İz Yay., 1990), s. 28 vd.*
- 21| *Tabakoğlu, İslâm ve Ekonomik Hayat, ss. 43-44.*
- 22| *A. Mannan, İslam Ekonomisi, s. 16.*
- 23| *Mahmûd Muhammed Bâbillî, el-İktisâd fî dav'î's-şer'ati'l-İslâmiyye, (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Lübnânî, 1980), ss. 17-18; Adnan Said Ahmed Haseneyn,*

- el-İktisâd ve enzimetühû ve kavâidühû ve üsûsühû fi dav'î'l-İslâm*, (Mekke el-mükerreme: el-Mektebû'l-fetiyy li'l-hidemâti'l-ilmiiyye, 1413), ss. 11-12.
- 24| *Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed (er-Râgıb el-İsfahânî), el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. M. Seyyid Keylânî, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, tsz.), s. 672.
- 25| *Nahl (16), 9. Meal yaparken tercih ettiğimiz anlam için bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Câmiu'l-beyân an te'vil-i âyi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1408/1988), XIV, ss. 83-84.
- 26| *Lokmân (31), 19.*
- 27| *Tevbe (9), 42. Ayetin mealindeki tercihlerimiz hakkında bkz. Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'ân Dili – Türkçe Tefsir, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), IV, ss. 2551-52. Âlûsî (ö. 1270/1853) ise, ayette Medine'ye orta uzaklıkta bulunan bir yerin kastedildiği kanaatindedir (Ebu'l-Fadl Şihâbüddin es-Seyyid Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî el-Bağdâdî, Rûhu'l-meânî fî tefsiri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'î'l-mesânî, tashih: Muhammed Hüseyin el-Arab, (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1417/1997), X, s. 154).*
- 28| *Fâtır (35), 32. Müfessirler ayette geçen zalim, muktesid ve öne geçen kelimelerine çok çeşitli anlamlar vermişlerdir. Mesela bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, en-Nüketü ve'l-uyûn (Tefsîru'l-Mâverdî), thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiiyye-Dâru'l-kütübî's-sekâfe, 1412/1992), IV, 473; Ebû'l-fidâ' İsmâîl İmâdüddîn b. Ömer b. Kesîr, Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm, thk. Abdulaziz Anîm vd., (Kahire: Dâru's-ş-a'b, tsz.), VI, s. 533; Âlûsî, Rûhu'l-meânî, XXII, ss. 290-91; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyîr-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr, (Kahire: Dâru'l-hadîs, 1413/1993), IV, ss. 490-92.*
- 29| *Lokmân (31), 32. Bazı müfessirler ayette geçen muktesid kelimesine, küfrün ortasında kalan anlamı vermektedir (Mâverdî, en-Nüketü ve'l-uyûn, IV, s. 347). Fakat ayette zor durumdayken Allah'a yalvaran kişilerin bu durumdan kurtulduktan sonraki tavırları betimlenmekte, bu kişilerin imanlarını koruyarak, samimiyetle Allah'a yönelmeye devam edenleri orta yolu tutanlar (muktesid) diye nitelendirilmektedir (Âlûsî, Rûhu'l-meânî, XXI, 159-60; Şevkânî, Fethu'l-kadîr, IV, s. 343).*
- 30| *Mâide (5), 66. Açıklama için bkz. Taberî, Câmiu'l-beyân, VI, ss. 305-06.*
- 31| *Taberî, Câmiu'l-beyân, VI, 306; Fahreddin Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn el-Hasan b. Ali et-Teymî er-Râzî, et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb), (Beyrut: Dâru'l-kütüb el-ilmiiyye, 1411/1990), XII, s. 40; Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, 672; Mehmed Vehbî, Hulâsâtü'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1979), III, ss. 1271-72.*
- 32| *Yazır, Hak Dini, III, s. 1736.*
- 33| *Mahmud Ebu's-Suud, İslami İktisadın Esasları, çev. Ali Özek, (İstanbul: Hisar*

- Yayınevi, 1969), s. 21; Kılıçbay, *İktisadın Prensipleri*, 3 vd.; Demirci vd., *Genel Ekonomi*, ss. 3-4,9 vd.
- 34| *Furkân* (25), 67.
- 35| Süleyman Ateş, *Kur'an Nizami*, (İstanbul: Dergâh Yay., 1985), s. 46.
- 36| Beşir Hamitoğulları, *İktisadi Sistemlerin Temelleri –Strüktürlerin Diyalektiğinden Sistemlerin Diyalektiğine–*, (İstanbul: Risale Yay., 1988), ss. 323-324; Kılıçbay, *İktisadın Prensipleri*, s. 6-7.
- 37| Demirci vd., *Genel Ekonomi*, s. 9.
- 38| Muhammed Nuveyhi, *Ekonomik Adaletin Temelleri*, çev. Ahmet Yaprak, (İstanbul: Beyan Yay., 1984), s. 39.
- 39| Fernand Braudel, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, çev. Mustafa Özel, (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1991), s. 158 vd.; Jacques Austruy, *Kapitalizm Markizm ve İslam*, çev. Ağâh Oktay Güner, 4. Baskı, İstanbul: Damla Yayınevi, 1980, s. 63 vd.
- 40| Braudel, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, s. 65.
- 41| Austruy, *Kapitalizm Markizm ve İslam*, s. 65.
- 42| Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-fikh)*, çev. İ. Kâfi Dönmez, (Ankara: TDV Yay., 1990), ss. 338-39. Ayrıca bkz. Abdulvahhâp Hallâf, *İslam Hukuk Felsefesi (İlmu usûli'l-fikh)*, çev. H. Atay, 2. Baskı, (Ankara: AÜİF Yay.), 1985, s. 332.
- 43| *Kureyş* (106), 1-4.
- 44| *Bakara* (2), 188.
- 45| Örnekler için bkz. Muhammed Bessâm Rüşdî ez-zeyn, *el-Mu'cemû'l-müfehres li-meâni'l-Kur'âni'l-azîm*, (Beyrut: Dâru'l-fikri'l-muâsir, 1416/1995), II, ss. 794-95.
- 46| *Tevbe* (9), 60.
- 47| Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1416/1996), III, ss. 82-83; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, Gözden geçirilmiş 3. baskı, (Ankara: Kişisel yayın, tsz.), s. 147; Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 269.
- 48| Ebû Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, 37; Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 212.
- 49| Muhammed Bakir es-Sadr, *İslâm Ekonomi Sistemi*, çev. M. Keskin – S. Ergün, (Ankara: Rehber Yay., 1993), I, s. 14, 17; Refik Yûnus el-Mısırî, *Usûlü'l-iktisâdi'l-İslâmî*, (Dimaşk: Dâru'l-kalem / Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1409/1989), s. 12, 32-33; M. Umâra, *Kâmûsu'l-mustalahâti'l-iktisâdiyye*, s. 59; Ali Ahmed es-Sâlûs, *el-İktisâdi'l-İslâmî ve'l-kadâyâ el-fikhiyye el-muâsira*, (Doha: Dâru's-sekâfe, 1416/1996), I, ss. 24-25; A. Haseneyn, *el-İktisâd ve enzimetühû*, ss. 12-13.
- 50| *Hamitoğulları, İktisadi Sistemlerin Temelleri*, ss. 243-45.

- 51| Halit Çöloğlu, *İktisadi Sistemler Sistem-Doktrin-Eleştiri*, (Ankara: Gazi Üniversitesi İİBF Yay., 1987), ss. 16-17.
- 52| Çöloğlu, *İktisadi Sistemler*, s. 19.
- 53| Gülten Kazgan, *İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, 3. Baskı, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984), s. 15.
- 54| Enes Zerka, "İslâm İktisadı: İnsan Refahına Bir Yaklaşım", *İslâm Araştırmaları I*, (İstanbul: Dergâh Yay., 1988 (ss. 19-36)), s. 20.
- 55| Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri İle Bir Portre Denemesi*, Gözden geçirilmiş 2. baskı, (İstanbul: Der Yayınları, 1991), ss. 11-12.
- 56| Bu teoriler için bkz. Sadreddin Konevî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, çev. Ekrem Demirli, (İstanbul: İz Yay., 2004), s. 10; Toshihiko Izutsu, *İbn Arabî'nin Futûhât'ındaki Anahtar Kavramlar*, çev. A. Yüksel Özemre, (İstanbul: Kaknüs Yay., 1998), ss. 149-162; William Chittick, *Hayal Alemleri*, çev. Mehmet Demirkaya, (İstanbul: Kaknüs Yay., 1999), ss. 29-39.
- 57| Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, "Kur'an'ın Ekonomik ve Siyasi Öğretisi", *İslam Düşüncesi Tarihi*, M. M. Şerif (ed.), Mustafa Armağan (Türkçe baskının editörü), (İstanbul: İnsan Yay., 1990), I (ss. 211-32), s. 211.
- 58| *En'âm* (6), 101-102; *Ra'd* (13), 16; *Nûr* (24), 45; *Furkân* (25), 2.
- 59| *En'âm* (6), 1, 73; *A'râf* (7), 54; *Yûnus* (10), 3; *Hûd* (11), 7; *İbrâhîm* (14), 19; *Şûrâ* (42), 29.
- 60| *Bakara* (2), 116-117, 284; *Âl-i İmrân* (3), 109; *Nisâ* (4), 126, 131-132; *Yûnus* (10), 55-56, 68; *Nahl* (16), 52-53; *Tâhâ* (20), 6; *Hac* (22), 64-65; *Lokmân* (31), 25-26; *Tegâbün* (64), 1-3.
- 61| *Bakara* (2), 29. Ayrıca bkz. *Furkân* (25), 59; *Secde* (32), 4.
- 62| *Bakara* (2), 22; *En'âm* (6), 99; *İbrâhîm* (14), 33; *İbrâhîm* (14), 32; *Nahl* (16), 10-11, 65-67; *Neml* (27), 60; *Lokmân* (31), 10.
- 63| *En'âm* (6), 142-145; *Yûnus* (10), 23; *Nahl* (16), 5-10, 66, 80-81; *Hac* (22), *Mü'minûn* (23), 17-22; *Yâsîn* (36), 71-73; *Mü'min/Gâfir* (40), 79-80; *Zuhruf* (43), 12-13; *Hadîd* (57), 25.
- 64| Enes Zerka, *İslâm İktisadı*, s. 30.
- 65| *Bakara* (2), 164; *Âl-i İmrân* (3), 190; *Yûnus* (10), 6, 67; *Ra'd* (13), 3; *Nahl* (16), 12, 79; *Tâhâ* (20), 53-55; *Neml* (27), 86; *Rûm* (30), 22, 23-26; *Lokmân* (31), 31; *Şûrâ* (42), 32-33; *Câsiye* (45), 3-6.
- 66| *Rahmân* (55), 29.
- 67| Sadr, *İslâm Ekonomi Sistemi*, I, s. 290.
- 68| *Bakara* (2), 155, 188, 261, 262, 274; *Âl-i İmrân* (3), 10, 116, 186; *Nisâ* (4), 2, 4, 6, 29; *Enfâl* (8), 28, 36; *Rûm* (30), 39; *Ahzâb* (33), 27; *Muhammed* (47), 36; *Fetih* (48), 11; *Zâriyât* (51), 19; *Meâric* (70), 24.
- 69| *Enfâl* (8), 41.

- 70| *İsrâ* (17), 100.
- 71| *Nûr* (24), 33.
- 72| *Kasas* (28), 77. Ayeti, "Allah sana ihsan ettiği için sen de ihsan et." şeklinde anlamak da mümkündür (*Âlûsî, Rûhu'l-meânî, X, ss. 167-68*).
- 73| *Bakara* (2), 261-272.
- 74| *Hûd* (11), 7.
- 75| *Yûnus* (10), 55-56.
- 76| *Bu fikirlerle ilgili açıklamalar için bkz. Bryan S. Turner, Oryantalizm, Kapitalizm ve İslâm, çev. Ahmet Demirhan, (İstanbul: İnsan Yay., 1991), s. 17 vd., 55 vd.*
- 77| *Nisâ* (4), 1; *En'âm* (6), 98; *A'râf* (7), 189; *Lokmân* (31), 28; *Zümer* (39), 6.
- 78| *Bakara* (2), 30; *En'âm* (6), 165; *Yûnus* (10), 14; *Fâtır* (35), 39.
- 79| *Taberî, Câmiu'l-beyân, I, 199; Mâverdî, en-Nüketü ve'l-uyûn, I, 95; Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl, thk. Muhammed Abdusselam Şahin, (Beyrut: Dâru'kütübi'l-ilmîyye, 1415/1995), I, s. 128, II, 81; Râzî, Mefâtihu'l-gayb, II, s. 152; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, thk. İrfan el-Aşşâ, (Beyrut: Dâru'l-fîkr, 1414/1993), I, s. 251, VII, s. 144; Yazır, Hak Dini, I, ss. 299-300, III, s. 2116.*
- 80| *Hadîd* (57), 7.
- 81| *Ehliyet, şahsın ilzam ve iltizama, yani, hak ve vecibelere salâhiyetli olmasıdır. Vücûb ve edâ ehliyeti olmak üzere ikiye ayrılır. Vücûb ehliyeti, yaşayan her kişinin haklara sahip olabilecek ve borç altına girebilme durumunu; edâ ehliyeti ise, akıllı, ergin ve hür bir kişinin hukuken muteber olan fiiller ortaya koyabilme durumunu ifade eder. Cenin, sabi, mümeyyiz, akıl hastası, geri zekâlı ve mükreh, vücûb ehliyetine kısmen, edâ ehliyetine ise durumlarına göre kısmen veya tamamen sahip olmayabilirler. Bu yüzden de edâ ehliyetini kazanıncaya kadar, mülkiyet haklarından geçici veya sürekli olarak mahrum bırakılabilirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Zehra, İslâm Hukuku Metodolojisi, ss. 283-310; Zekiyüddin Şaban, İslam Hukuk İlminin Esasları, ss. 247-59.*
- 82| *Birkaç örnek için bkz. Bakara* (2), 282; *Nisâ* (4), 5-6.
- 83| *Asr* (103), 1-3.
- 84| *Bakara* (2), 83; *Kasas* (28), 77.
- 85| *Bakara* (2), 43, 177, 215, 254, 267, 271, 274; *Mâide* (5), 55; *Tevbe* (9), 71,90; *Meryem* (19), 31, 55; *Secde* (32), 16; *Mücâdele* (58), 13.
- 86| *A'râf* (7), 85; *Hûd* (11), 84-85.
- 87| *Nahl* (16), 90.
- 88| *Bakara* (2), 268; *İsrâ* (17), 29.
- 89| *Tîn* (95), 4-5.

- 90| Yazır, *Hak Dini*, VII, s. 4734.
- 91| *İsraf hakkında bkz. Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Muhammed ed-Dâmegânî, el-Vücûh ve'n-nezâir li el-fâzi kitâbillâhî'l-azîz, thk. Muhammed Hasen Ebu'l-Azm ez-Zefîrî, (Kahire, 1412/1992), I, ss. 63-64; es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali Ebû'l-Hasen el-Huseynî el-Cürcânî, et-Ta'rîfât, (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1407/1987), s. 45; Yazır, Hak Dini, V, 3613, VI, s. 4133.*
- 92| *Neml (27), 88.*
- 93| *Ülgener, İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, ss. 101-03, 182-83.*
- 94| *Üretim ve faktörleri hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıçbay, İktisadın Prensipleri, s. 19 vd.*
- 95| *En'âm (6), 141-142; A'râf (7), 31; İsrâ (17), 23-27.*
- 96| *Feodal duygular nitelendirmesini, merhum Ülgener'in feodal kıymetler tanımından (İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, s. 110) esinlenerek kullandık.*
- 97| *Ülgener, İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, ss. 134-36.*
- 98| *Ömer Çapra, "İslami Refah Devleti ve Devletin Ekonomideki Rolü", İslâm İktisadi Araştırmaları I, (İstanbul: Dergâh Yay., 1988 (ss. 148-174)), s. 157.*
- 99| *Çapra, İslami Refah Devleti, s. 152.*
- 100| *En'âm (6), 165.*
- 101| *Hadîd (57), 7. Ayetin yorumu için bkz. Yazır, Hak Dini, VII, s. 4734. Taberî (310/923) de ayeti yorumlarken, malın insana, kendinden önce yaşayanlardan miras kaldığını, dolayısıyla onun bir kısmını Allah yolunda harcaması gerektiğini söylemektedir (Taberî, Câmiu'l-beyân, XXVII, ss. 215-16).*
- 102| *Rûm (30), 22.*
- 103| *Hucurât (49), 13.*
- 104| *Râzî, Mefâtihu'l-gayb, II, ss. 152-53; Kurtubî, el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, I, ss. 251, 257.*
- 105| *Çapra, İslami Refah Devleti, s. 160.*
- 106| *Ebu'l-Hasen el-Mâverdi, İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku (el-Ahkâmü's-sultâniyye), çev. Ali Şafak, (İstanbul: Bedir Yay., 1386/1976), s. 19.*
- 107| *Geniş bilgi için bkz. Muhammed Faruk en-Nebhân, İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, çev. Servet Armağan, (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1980), s. 186 vd.; Servet Armağan, İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler, 2. Baskı, (Ankara: DİB Yay., 1992), ss. 168-70.*
- 108| *Kılıçbay, İktisadın Prensipleri, ss. 21-22; Demirci vd., Genel Ekonomi, ss. 30-31.*
- 109| *Lokmân (31), 20; Duhân (44), 27; Müzzemmil (73), 11; Fecr (89), 15.*
- 110| *Dâmegânî, el-Vücûh ve'n-nezâir, II, ss. 254-55.*
- 111| *En'âm (6), 142, Yûnus (10), 24, Zuhruf (43), 12. Açıklama için bkz. Râgib el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 815; Ahmed b. Yûsuf b. Abdüddâim es-semîn el-*

- halebî, Umdetü'l-huffâz fî tefsîri eşrafi'l-elfâz, thk. Muhammed Bâsil, (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1417/1996), IV, ss. 198-99.*
- 112| *Bakara (2), 180, 215; Nûr (24), 35. Diğer örnekler ve açıklama için bkz. Dâmegânî, el-Vücûh ve'n-nezâir, I, s. 299.*
- 113| *Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 300; Halebî, Umdetü'l-huffâz, I, s. 545.*
- 114| *Âdiyât (100), 8.*
- 115| *Bakara (2), 273.*
- 116| *Ra'd (13), 2-4; Nahl (16), 12-14; Câsiye (45), 13.*
- 117| *Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 402.*
- 118| *Kelimenin bu ve diğer anlamları için bkz. İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, III, s. 1963.*
- 119| *Halebî, Umdetü'l-huffâz, II, s. 181.*
- 120| *Taberî, Câmiu'l-beyân, XIII, s. 95.*
- 121| *Âlûsî, Rûhu'l-meânî, XIII, s. 127.*
- 122| *Yazır, Hak Dini, VI, s. 4312.*
- 123| *"Suhriyy, [bir şeyi yapmaya] zorlanan, bu yüzden kendi iradesiyle [buna] boyun eğen kişidir." Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 402.*
- 124| *Zuhruf (43), 32.*
- 125| *Bu noktada, mal yağmayı kınayan Kur'an ayetlerine dikkat çekmek isteriz: Tevbe (9), 34-35; Sebe (34), 34-35; Fecr (89), 20; Leyl (92), 11; Hümeze (104), 3.*
- 126| *Ra'd (13), 2-4; Nahl (16), 12-14.*
- 127| *İbrâhîm (14), 32-34; Nahl (16), 15-18.*
- 128| *A'râf (7), 128.*
- 129| *İktisadi hayatta karar ve tercihlerin önemi, özellikleri ve bunlara etki eden faktörler hakkında bkz. Kılıçbay, İktisadın Prensipleri, ss. 4-12.*
- 130| *Maslahat hakkında geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Haçkalı, "İslâm Hukuk Târihinde Maslahat Tanımları ve Bunların Analizi", İslâmî Araştırmalar Dergisi, c. XIII, sayı: 1-2 (ss. 47-61), (2000), s. 47 vd.*
- 131| *Zebîdî, Tâcû'l-arûs, VI, 547-51; İbrahim Enîs vd., el-Mu'cemü'l-vasît, 4. Baskı, (Kahire: Mecmeu'l-lügati'l-Arabiyye, 1425/2004), s. 520; Ömer Dumlu, Kur'ân-ı Kerim'de Salâh Meselesi, (Ankara: DİB Yay., 1992), ss. 4-5.*
- 132| *Cevherî, Tâcû'l-lüga, I, s. 383.*
- 133| *Zebîdî, Tâcû'l-arûs, VI, s. 550; Dumlu, Kur'ân-ı Kerim'de Salâh Meselesi, s. 4.*
- 134| *Dâmegânî, el-Vücûh ve'n-nezâir, II, ss. 12-15.*
- 135| *Bakara (2), 11.*
- 136| *Tevbe (9), 102; Fussilet (41), 46.*
- 137| *Sâd (38), 28.*
- 138| *Mü'min/Gâfir (40), 58; Câsiye (45), 21.*
- 139| *Fussilet (41), 7-8.*

- 140| Muhammed (47), 1-2.
- 141| Beyyine (98), 6-7.
- 142| Âl-i İmrân (3), 114.
- 143| Nisâ (4), 69.
- 144| Nahl (16), 121-122.
- 145| Münâfikûn (63), 10.
- 146| Bediüzzaman Said Nursî, Sünûhât, Metin, sadeleştirme ve açıklama: Abdullah Aymaz, (İstanbul: Şahdamar Yay., 2006), ss. 17-18.
- 147| Tevbe (9), 75.
- 148| Taberî, Câmiu'l-beyân, X, s. 188.
- 149| Ankebût (29), 8-9.
- 150| Bakara (2), 277. Faiz almamanın salih amel olduğu hususunda bkz. Taberî, Câmiu'l-beyân, III, s. 106.
- 151| Mü'minûn (23), 51.
- 152| Tevbe (9), 120.
- 153| Âl-i İmrân (3), 114.
- 154| Mâide (5), 2.
- 155| Sâd (38), 24.
- 156| En'âm (6), 152.
- 157| Nûr (24), 55. Açıklama için bkz. Râzî, Mefâtihu'l-gayb, XXIV, s. 23.
- 158| Bkz. Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 639; Halebî, Umdetü'l-huffâz, III, s. 237.
- 159| Cum'a (67), 3-4.
- 160| Nisâ (4), 54.
- 161| Bakara (2), 90.
- 162| Nisâ (4), 113.
- 163| Nisâ (4), 173.
- 164| Hadîd (57), 21.
- 165| Nahl (16), 12-14; Rûm (30), 46.
- 166| Dâmegânî, el-Vücûh ve'n-nezâir, II, s. 125.
- 167| Nisâ (4), 37; İsrâ (17), 12; Kasas (28), 73; Müzzemmil (73), 20.
- 168| Âlûsî, Rûhu'l-meânî, V, s. 44. Taberî, ayetteki bu ifade ile Yahudilerin Hz. Muhammed'in peygamberliğini gizlemelerinin kastedildiği görüşündedir (Taberî, Câmiu'l-beyân, V, s. 86). Fakat ayetin siyakı onu değil, Âlûsî'nin görüşünü desteklemektedir.
- 169| Zemahşerî, el-Keşşâf, II, s. 575.
- 170| Müzzemmil (73), 20. Yorum için bkz. Mâverdî, en-Nüketü ve'l-uyûn, VI, s. 132.
- 171| Taberî, Câmi'u'l-Beyân, XIV, s. 89; Râzî, Mefâtihu'l-gayb, XX, 7; Kurtubî, el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, X, s. 82.

- 172| *Âlûsî, Rûhu'l-meânî, XIV, s. 168-69.*
- 173| *Tabresî, Mecmeu'l-beyân, VI, s. 137; Râzî, Mefâtîhu'l-gayb, X, s. 7; Kurtubî, el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, X, s. 82.*
- 174| *Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah Ebû Omer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Kâdî el-Beydâvî, Envârû't-tenzîl ve esrârû't-te'vîl, thk. Abdulkadir İrfan el-Aşşâ, (Beyrut, 1416/1996), III, s. 390.*
- 175| *Nisâ (4), 72-73; Râzî, Mefâtîhu'l-gayb, X, s. 143.*
- 176| *Haşr (59), 8. Ayetteki "Allah'tan bir lütuf" tabirine verilen bu anlam için bkz. Mâverdí, en-Nüketü ve'l-uyûn, VI, s. 132. Kurtubî'ye göre, bu tabir bu ayette savaşız elde edilen ganimet (fey') anlamına gelmektedir (Kurtubî, el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, XVIII, s. 20).*
- 177| *Hûd (11), 86.*
- 178| *Rûm (30), 23.*
- 179| *Bakara (2), 198. Ayrıca bkz. Mâide (5), 2.*
- 180| *Fetih (48), 29.*
- 181| *Nasr b. Muhammed b. Ahmed Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Tefsîru's-Semerkandî (Bahru'l-ulûm), (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1416/1996), III, s. 320.*
- 182| *Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasen et-Tabresî, Mecmeu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân, (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1414/1994), VII, s. 189.*
- 183| *Cum'a (62), 11.*
- 184| *Cum'a (62), 10; Kurtubî, el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân, XVIII, s. 99.*
- 185| *Çeşitli ayetlerde geçen felâh, iflâh ve müflih kelimelerinin anlamları için bkz. Râgib el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 644; Halebî, Umdu'tü'l-huffâz, III, s. 249.*
- 186| *Râzî, Mefâtîhu'l-gayb, XX, s. 132-133; Yazır, Hak Dini, V, s. 3171.*
- 187| *Nisâ (4), 29.*
- 188| *Bakara (2), 188. Yolsuzluk ve rüşvetin mahiyeti, zararları ve İslam'ın bu iki olgu karşısındaki tutumu hakkında nefis bir değerlendirme için bkz. Seyyid Hüseyin el-Attas, Toplumların Çöküşünde Rüşvet, çev. Cevdet Cerit, (İstanbul: Pınar Yay., 1988).*
- 189| *Tevbe (9), 34-35; Zuhruf (43), 32; Hümeze (104), 1-9.*
- 190| *Nisâ (4), 37.*
- 191| *Âl-i İmrân (3), 180.*
- 192| *A. Âsım, Kâmûs Tercemesi, IV, s. 27.*
- 193| *Temel Yeşilyurt, "Kur'an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu (Günah ve Sevap)", F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10:1 (ss.37-50), (2005), s. 38 vd.*
- 194| *Zilzâl (99), 6-8.*
- 195| *En'âm (6), 30-31. Ayetlerin yorumu için bkz. Taberî, Câmiu'l-beyân, VII, ss. 178-79.*
- 196| *Tekâsür (102), 8.*
- 197| *Sorumluluk hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Çağrıncı, Anahatlarıyla İslam*

- Ahlâkı, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1985), s. 137 vd., Kemal Yıldız, "Sorumluluk", *DİA İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 2009, XXXVII, s. 380; Ali Osman Gündoğan, "Eylemde Sorumluluk Ve Özgürlük İlişkisi", <http://www.aliosmangundogan.com/PDF/Bildiri/Ali-Osman-Gundogan-Eylemde-Sorumluluk-ve-Ozgurluk.pdf> (27.12.2010), s. 1 vd.; Ender Yönet, "Kurumsal Sosyal Sorumluluk Anlayışında Son Dönemeç: Stratejik Sorumluluk", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 13 (ss.239-64), (2005), s. 241 vd.
- 198| Nisâ (4), 30.
- 199| Nahl (16), 97; Hac (22), 56; Ankebût (29), 7.
- 200| Bakara (2), 274.
- 201| Tagâbün (64), 16.
- 202| Derya Kelgökmen, "İşletmelerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Düzeylerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Literatür Taraması", *Ege Akademik Bakış / Ege Academic Review*, 10 (1, ss. 303-318), (2010), ss. 309-10; Seyfi Top-Akın Öner, "İşletme Perspektifinden Sosyal Sorumluluk Teorisinin İncelenmesi", *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 7 (ss. 97-110), (2008), s. 98.
- 203| Hûd (11), 84-86.
- 204| Bakara (2), 278; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, VII, s. 86.
- 205| Çapra, *İslami Refah Devleti*, s. 173.
- 206| Çapra, *İslami Refah Devleti*, s. 157.
- 207| Yûsuf (12), 43-57.
- 208| Çapra, *İslami Refah Devleti*, s. 173.
- 209| *İslam'da devletin piyasalarla ilişkisi hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, Asr-ı Saadet'te Devlet-Piyasa İlişkisi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997; *Misrî, Usûlü'l-iktisâdî'l-İslâmî*, s. 125 vd.; *Tabakoğlu, İslam ve Ekonomik Hayat*, ss. 95-100; ; A. Haseneyn, *el-İktisâd ve enzimetühû*, s. 162 vd.
- 210| Nisâ (4), 29. Yorumumuz için bkz. Yazır, *Hak Dini*, II, s. 1344; Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân*, 32. Baskı, (Kahire: Dâru's-şurûk, 1423/2003), I, s. 640.

